

Vlees vooral(snog) vanzelfsprekend

Consumenten over vlees eten en vleesminderen

Vlees vooral(snog) vanzelfsprekend

Consumenten over vlees eten en vleesminderen

Hans Dagevos

Jantine Voordouw

Loan van Hoeven

Cor van der Weele

Erik de Bakker

LEI-rapport 2012-029

Juni 2012

Projectcode 2274000124

LEI Wageningen UR, Den Haag

Het LEI kent de volgende onderzoeksvelden:

Sector & Ondernemerschap

Regionale Economie & Ruimtegebruik

Markt & Ketens

Internationaal Beleid

Natuurlijke Hulpbronnen

Consument & Gedrag

Vlees vooral(snog) vanzelfsprekend; Consumenten over vlees eten en vleesminderen

Dagevos, H., J. Voordouw, L. van Hoeven, C. van der Weele en E. de Bakker
LEI-rapport 2012-029

ISBN/EAN: 978-90-8615-587-3

Prijs € 22,50 (inclusief 6% btw)

103 p., fig., tab., bijl.

Project (BO-08-015-005), 'Bewustwording consument: vleesminderaars'

Dit onderzoek is uitgevoerd binnen het Beleidsondersteunend onderzoek;
Thema: Voedsel, Dier en Consument/subthema: Burger aan zet.

Foto omslag: Shutterstock

Bestellingen

070-3358330

publicatie.lei@wur.nl

Deze publicatie is beschikbaar op www.lei.wur.nl

© LEI, onderdeel van Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek, 2012
Overname van de inhoud is toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Het LEI is ISO 9001:2008 gecertificeerd.

Inhoud

	Woord vooraf	7
	Samenvatting	9
	S.1 Belangrijkste uitkomsten	9
	S.2 Overige uitkomsten	10
	S.3 Methode	12
	Summary	13
	S.1 Important outcomes	13
	S.2 Complementary outcomes	14
	S.3 Methodology	16
1	Inleiding	17
	1.1 Vlees, consumptie en ecologische voetafdruk	17
	1.2 Opzet en onderwerpen van onderzoek	19
2	Vleesminderaarsstudies: vergelijkingen op hoofdlijnen	21
	2.1 Vleesminderende tijdgeest	21
	2.2 Percentages	22
	2.3 Verborgene vleesminderaars	24
	2.4 Status en symboliek van vlees	30
	2.5 Simultaan bestaan van carnivorisme en flexitarianisme	35
3	Afzonderlijke aandachtspunten en aanvullende analyse	43
	3.1 Introductie	43
	3.2 Diervriendelijkheid en vlees eten	43
	3.3 Vleesvervangers en hun bijdrage aan vleesminderen	48
	3.4 Vleesconsumptie in de praktijk	55
	3.5 Gezondheid en vlees(loos) eten	59
	3.6 Clusteranalyse	63

4	Verkenningen in de buitenwereld: theorie en praktijk	71
4.1	Introductie	71
4.2	Modern denken over vlees eten: een kleine literatuurverkenning	71
4.3	Een Europese zoektocht naar vleesloze dagen	78
4.4	Voorbij de landsgrenzen: groenterevolutie in Europa?	81
5	Slotbeschouwingen	86
5.1	Gemengd beeld	86
5.2	Vleesminderen en de vanzelfsprekendheid van vlees	87
	Literatuur	90
	Bijlagen	
1	Korte achtergrondinformatie bij de survey Vleesminderaars 2011	99
2	Korte achtergrondinformatie bij de clusteranalyse	101

Woord vooraf

Nederland is internationaal gezien niet alleen op technologisch gebied voorraanstaand als het gaat om de fabricage van vleesvervangers of andere plantaardige of hybride alternatieven voor vlees. Wat voor de productie geldt, is ook van toepassing op de aandacht voor consumptie. De in dit consumentenonderzoek verzamelde data lopen evenzeer voor op het buitenland. Deze positie is met de vorige LEI-studie *Vleesminnaars, vleesminderaars en vleesmijders* gevestigd en wordt bekrachtigd met *Vlees vooral(snog) vanzelfsprekend*. Dit is des te belangrijker omdat het eiwitvraagstuk geen kwestie is van alleen technologie en innovatie. Ook is het belangrijk te kijken naar de marktvraag en ontwikkelingen die zich hier voordoen en kansen die deze bieden om vooruitgang te boeken in wat we kennen als de eiwittransitie. Hier gaat het om het proces waarin de productie en consumptie van eiwitten een meer duurzame en plantaardige basis krijgt. Een reductie van dierlijke eiwitconsumptie door minder vlees te eten is onderdeel van dit proces en een centraal thema van deze studie.

De belangstelling voor vlees eten en vleesmindere vanuit consumentenperspectief wordt steeds groter. Dit blijkt onder andere uit de aandacht voor innovaties in duurzame voedselsystemen in beide topsectoradviezen Agro & Food en Tuinbouw en Uitgangsmaterialen. Het eiwitvraagstuk is ook van betekenis voor het begin dit jaar gelanceerde Platform Nieuwe Eiwitproducten (Het Planeet). Hier hebben zich meer dan 20 Nederlandse producenten van ingrediënten, halffabricaten en eindproducten van nieuwe eiwitten verenigd met als gezamenlijk doel een duurzame doorbraak van nieuwe eiwitproducten te realiseren door kennis te delen binnen en vooral ook buiten Het Planeet. Gehoopt wordt dat deze studie voorziet in de gewenste kennisbehoefte.

Namens de auteurs bedank ik graag een aantal personen. Wim Verbeke (Universiteit Gent) en Roos Vonk (Radboud Universiteit Nijmegen) worden bedankt voor hun reactie op de vragenlijst ten tijde van de ontwikkeling van de enquête die aan de basis ligt van dit onderzoek. De contactpersonen vanuit het ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie (EL&I), Joost Reus en Annelie Boogerd, worden hartelijk bedankt voor hun betrokkenheid bij deze studie. Een speciaal woord van dank is er voor Loan van Hoeven, die in de periode oktober tot en met december 2011 als onderzoeksassistent deel heeft uitgemaakt van het projectteam. Zij heeft een waardevolle bijdrage geleverd aan de analyse van het datamateriaal.

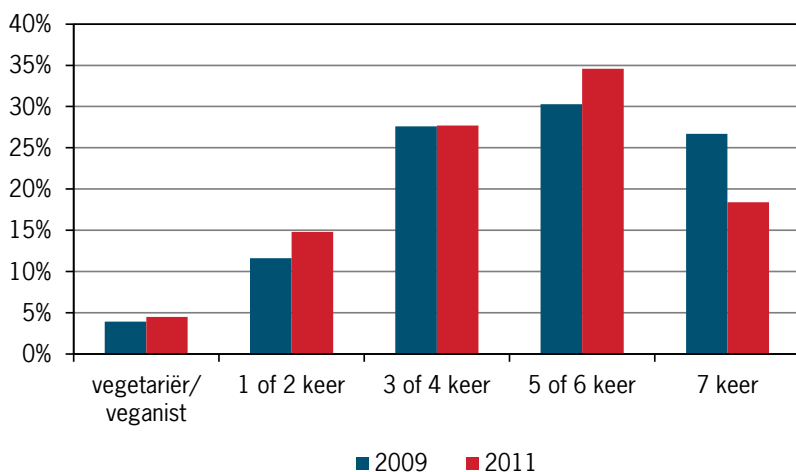
Ir. L.C. van Staalduinen
Algemeen Directeur LEI

Samenvatting

S.1 Belangrijkste uitkomsten

Vleesminderen is geen marginaal verschijnsel. Vleesminderaars 'light' - die minimaal 1 dag in de week vleesloos eten - vormen in Nederland een ruime meerderheid van 77,1% in 2012. In vergelijking met 2009 is het aantal 'light' vleesminderaars gestegen (van 69,5% naar 77,1%) en het aantal voltijds vleeseters ('vleesminnaars') flink gedaald (van 26,7% naar 18,4%). Hanteren we strengere definities, dan komen we uit op 42,5% van de onderzochte mensen die maximaal 4 dagen in de week vlees eet tijdens de hoofdmaaltijd, waarvan 14,8% die wekelijks hooguit 1 of 2 dagen vlees eet. Tellen we bij het laatstgenoemde percentage de 4,5% vleesmijders (vegetariërs en veganisten) op, dan eet bijna 20% van de respondenten vleesarm of vleesloos. Deze groep is van een vergelijkbare grootte als de groep van de vleesminnaars aan de andere kant van het spectrum. [Zie paragraaf 2.2](#)

Figuur S.1 Frequentie per week van vleesconsumptie tijdens de warme maaltijd in 2009 (N=800) en in 2011 (N=1312)

Ook als mensen gevraagd wordt aan te geven of ze minder vlees zijn gaan eten het afgelopen jaar en/of van plan zijn het komende jaar hun vleesconsump-

tie te matigen, vinden we percentages variërend van boven de 20% tot onder de 30%. Tellen we bij dergelijke cijfers opnieuw de vleesmijders (vegetariërs en veganisten) op, dan is zo'n kwart tot rond een derde van de Nederlandse consumenten actief bezig met het beperken van hun vleesconsumptie in de vorm van een meer vleesarm of vleesloos dieet. [Zie paragraaf 2.3](#)

S.2 Overige uitkomsten

Vleesminderen is een realiteit. Maar de grote massa houdt vast aan het bestaande patroon van vleesconsumptie. Een 'statische' meerderheid van de ondervraagde mensen (58,3%) geeft aan in het afgelopen jaar niets aan de eigen vleesconsumptie te hebben veranderd en evenmin van plan te zijn het komende jaar de consumptie van vlees te minderen. [Zie paragraaf 2.3](#)

Hoewel velen feitelijk als vleesminderaar of flexitariër zijn te omschrijven, noemen mensen zichzelf meestal niet zo. Slechts 13% betitelt zich desgevraagd als zodanig. Vleesminderen staat ook niet als 'hip' te boek. De identificatiefactor is laag. Eenzelfde beeld ontstaat uit de reacties op vragen over de betekenis die mensen hechten aan iconische waarden van (het eten van) vlees. [Zie paragrafen 2.3 en 2.4](#)

Vlees en dierlijke producten, zoals kaas of eieren, staan hoog in de 'voedselhierarchie'. Ook in het voedselpakket van vleesminderaars nemen ze prominente plekken in. Maar deze hiërarchie is minder rigide dan wel wordt voorgesteld. Er bestaat variatie in de hiërarchie die vleesminnaars aanbrengen en mensen die nauwelijks vlees eten. [Zie paragraaf 2.4](#)

Grote dierenliefde impliceert niet altijd of automatisch kleine vleesconsumptie. Voorzichtigheid is geboden bij al te directe redeneringen over waarde hechten aan dierenwelzijn en waarde hechten aan vlees eten. De aanwezige 'vleesparadox' is dat mensen die afkeuren dat dieren pijn lijden omdat ze zo aan dieren verknocht zijn, tegelijkertijd verknocht zijn aan het eten van vlees. [Zie paragraaf 3.2](#)

Het imago van vleesvervangers is niet goed onder de in dit onderzoek ondervraagde mensen. Het imago van vleesvervangers lijkt achter te lopen bij de productkwaliteit die tegenwoordig geboden wordt, zeker in het topsegment. Consumenten hebben nog nauwelijks tot geen ervaring met deze producten waardoor 'onbekend maakt onbemind' opgeld doet. [Zie paragraaf 3.3](#)

Vleesminderen is ingeburgerd als we afgaan op de meerderheid van de mensen (70%) die zegt prima een dag zonder vlees te kunnen. Tegelijkertijd tast dit de positie van vlees in ons menu nauwelijks aan omdat vlees door velen nog

steeds beschouwd wordt als een hoogst noodzakelijke maaltijdcomponent. Een meerderheid van 63% reageert bevestigend op de stelling dat vlees de maaltijd compleet maakt. [Zie paragraaf 3.4](#)

Een alternatief voor vlees wordt ongeveer evenveel gebruikt in pastagerechten (35,8%), wokken of roerbakken (34,2%), rijstgerechten (33,5%) en driecomponentenmaaltijden (33,0%). Behalve vlees vervangen door een alternatief, variërend van vis en ei tot champignons en tofu, zijn andere manieren van vleesmindere het weglaten van vlees uit de maaltijd zonder het te vervangen of kleinere porties vlees eten. [Zie paragraaf 3.4](#)

Gezondheid speelt een rol bij beslissingen om minder vlees te consumeren. Hoewel een aanzienlijk deel van de ondervraagde mensen vlees wel als een belangrijke leverancier van benodigde voedingsstoffen ziet en een andere grote groep mensen hier minder zwaar aan tilt, roepen de verschillende stellingen over gezondheid in relatie tot vlees eten overwegend gereserveerde reacties op. [Zie paragraaf 3.5](#)

De ene vleesminderaar is de andere niet. Bepaalde vleesminderaars zijn in vergelijking met anderen veel bewuster bezig met vleesmindere of ze motiveeren hun vleesminderende gedrag verschillend. Een meer geavanceerde analyse is behalve aanvullend ook ondersteunend aan de gevonden segmenten vleesminderaars en hun grootte op basis van het aantal dagen vlees(loos) eten. [Zie paragraaf 3.6](#)

Vleesmindere is geen moreel neutraal thema. In recent verschenen boeken domineren verschillende benaderingen. De eerste benadering zoekt oplossingen voor morele problemen rond vlees eten via heldere onderscheidingen en principes. Een tweede probeert juist onze onhelder- en tweeslachtigheid te begrijpen. Een derde is op zoek naar manieren waarop vlees eten duurzaam kan zijn. [Zie paragraaf 4.2](#)

Morele overtuigingen zijn niet per se het startpunt voor vleesmindere. Praktische of financiële redenen kunnen evengoed motiveren, waarbij zich mettertijd een sterker moreel bewustzijn ontwikkelt. Deze procesgang is relevant voor de aangetroffen routineuze en extraverte vleesminderaars, voor wie morele motivaties niet aantoonbaar hun vleesminderende gedrag helpen verklaren. [Zie paragraaf 4.2](#)

Campagnes in Europa gericht op een vleesloze dag zijn regionaal en lokaal van karakter. De voorvechters van vleesloze dagen vinden we bovenal bij non-gouvernementele organisaties (ngo's), zoals vegetariërsbonden en natuur-, milieu- en dierenorganisaties. Opvallend is dat vleesloze dagen en de vleesminderende tijdgeest nauwelijks openlijke en actieve steun krijgen vanuit rijksoverheden in Europese landen. [Zie paragraaf 4.3](#)

In Duitsland zijn hogere percentages vleesmijders en vleesminderaars te vinden dan in Nederland en in België lagere. In Duitsland valt 52% van de ondervraagden onder de gehanteerde definitie van deeltijdvegetariër (minstens 3 dagen geen vlees). In België komt het aantal vleesloos en vleesarm etende Vlamingen bij elkaar opgeteld niet boven de 20% uit. [Zie paragraaf 4.4](#)

S.3 Methode

De empirische data van dit onderzoek zijn verkregen door 1.253 personen, representatief voor Nederland in termen van geslacht, leeftijd en opleidingsniveau, in de periode 14-25 oktober 2011 te ondervragen via een onlinevragenlijst. De uitgebreide enquête die de respondenten is voorgelegd, is ontwikkeld door de betrokken LEI-onderzoekers. [Zie paragraaf 1.2](#) en [Bijlage B.1](#)

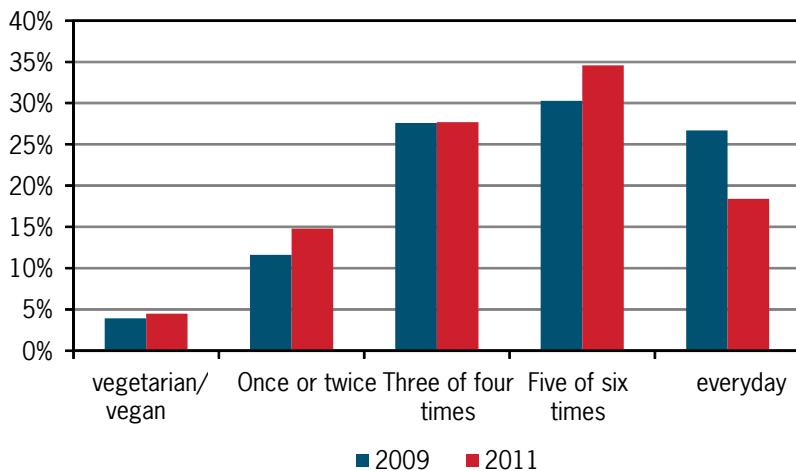
Summary

Meat as (yet) a matter-of-course: consumers about eating meat and reducing meat

S.1 Important outcomes

Reducing the amount of meat consumed is not a fringe movement. 'Light' meat reducers - people who eat no meat at least one day a week - are in the majority in the Netherlands, comprising 77.1% of the population in 2012. Compared to 2009, the number of 'light' meat reducers has risen (from 69.5% to 77.1%) and the number of people who eat meat every day ('meat lovers') has fallen significantly (from 26.7% to 18.4%). If we use stricter definitions, then 42.5% of people interviewed eat meat at the main meal of the day no more than four days a week, and 14.8% eat meat no more than one or two days a week. If we add the 4.5% meat avoiders (vegetarians and vegans) to that last figure, nearly 20% of respondents eat little or no meat. This is about as many people as those who eat meat every day - the meat lovers at the other end of the spectrum.

Figure S.1 Frequency of meat consumption during the main meal per week in 2009 (N=800) and in 2011 (N=1312)

When people are asked to indicate whether they have eaten less meat over the past year and/or plan to reduce their meat consumption in the coming year, the percentages range between 20 and 30%. If we again include the meat avoiders (vegetarians and vegans) in these figures, between a quarter and a third of Dutch consumers actively limit their meat consumption and eat little or no meat.

S.2 Complementary outcomes

Reducing meat consumption is a growing trend, but the majority of people keep to their current pattern of meat consumption. A 'static' majority of people interviewed (58.3%) indicated that they have changed nothing in their meat consumption over the past year and do not plan to reduce their meat consumption in the coming year.

Although many people can be described as meat reducers or 'flexitarians', people usually do not describe themselves as such. Only 13% of respondents give themselves this title. Reducing meat consumption is not seen as 'cool'. There is a low identification factor. The same picture emerges from the responses to questions about the iconic value that people ascribe to meat and meat consumption.

Meat and animal products such as cheese and eggs rank high in the 'food hierarchy'. They also have prominent positions in the diets of meat reducers. However, this hierarchy is less rigid than it is presented usually. The food hierarchy of meat reducers and people who eat very little meat shows variation.

A strong love of animals does not always or automatically imply low meat consumption. It is important to exercise caution when making arguments relating animal care to reducing meat consumption. The 'meat paradox' is that people who denounce animal suffering because they care about animals are at the same time attached to the idea of eating meat.

Meat substitutes do not have a very positive image among the respondents to this study. The image of meat substitutes seems to be lagging behind the actual quality of the products currently available, particularly in the upper segments. Consumers have little or no experience with these products, and for this reason meat substitutes have to cope with the fact that they are unknown.

Reducing meat consumption seems to be a common trend if we look at the majority of people (70%) who say they can manage perfectly well for a day a week without meat. At the same time, this barely affects the position of meat in our menu as meat is still seen by many people as an absolute necessity on the

dining table. A 63% majority responded by confirming that meat makes the meal complete.

A meat alternative is used in roughly equal proportions in pasta dishes (35.8%), stir-fry dishes (34.2%), rice dishes (33.5%) and so called three-component meals (meat/fish or equivalent plus vegetables and carbohydrates) (33.0%). Besides replacing meat with a substitute, varying from fish or egg to mushrooms and tofu, other ways of reducing meat consumption include simply omitting meat from the meal without using a substitute, or eating smaller portions of meat.

Health plays a role in the decision to reduce one's meat consumption. Although a considerable proportion of the people questioned see meat as an important source of the necessary nutrients while another large group has less strong feelings about this, the various statements about health in relation to meat consumption generally prompt reserved responses.

Not all meat reducers are alike. Certain meat reducers are much more consciously concerned with reducing their meat consumption than others, or their motives for reducing their meat consumption are different. A more advanced analysis provides additional findings with respect to groups of meat reducers.

Reducing meat consumption is not a morally-neutral topic. In recently published books, various approaches dominate the topic. The first approach seeks solutions for moral problems relating to meat consumption through clear distinctions and principles. A second approach tries to make sense of our unclear and ambiguous nature. A third approach sees ways in which meat consumption could be made sustainable.

Moral norms are not necessarily the starting point for reducing one's meat consumption. Practical or financial reasons can also form motives through which over time a stronger moral awareness develops. This process is relevant for the routine and extravert meat reducers found, for whom moral motives do not demonstrably help explain their meat-reducing behaviour.

Campaigns in Europe focused on a meat-free day in the week are regional and local in character. The advocates of meat-free days are found predominantly in non-governmental organisations (NGOs) such as vegetarian societies and nature, environment and animal protection organisations. It is striking that meat-free days and the Zeitgeist of reducing meat consumption receive very little open or active support from national governments in European countries.

In Germany, the percentages of meat avoiders and meat reducers are higher than in the Netherlands, while in Belgium they are lower. In Germany, 52% of those questioned fall within the applied definition of part-time vegetarian (con-

suming no meat on at least three days a week). In Belgium, the percentage of Flemish people eating little or no meat amounts to no more than 20%.

S.3 Methodology

The empirical data of this study was gained by questioning 1,253 people, representative of the Dutch population in terms of sex, age and educational level, during the period 14-25 October 2011 by means of an online questionnaire. The extensive survey presented to the respondents was developed by the LEI researchers involved.

1 Inleiding

1.1 Vlees, consumptie en ecologische voetafdruk

Een stukje vlees op het bord is een vanzelfsprekendheid voor veel Nederlanders. Vlees eten is heel gewoon en behoort voor de meeste mensen tot de sterkste gewoontes binnen hun voedselconsumptiepatroon. Vlees hoort er vanzelfsprekend bij; is een alomtegenwoordig onderdeel van onze hedendaagse eetcultuur. Hoe vanzelfsprekend en duidelijk vertegenwoordigd vlees ook zijn mag, het is geen vanzelfsprekendheid dat deze situatie kan blijven voortduren. Behalve de dierethische argumenten die de voorbije decennia naar voren zijn gebracht ter ondersteuning van de stellingname dat vlees eten de onschuld verloren heeft, en de hardnekkige claims dat vlees eten gezondheidsrisico's met zich meebrengt, zijn er de voorbije jaren alarmerende duurzaamheidsredenen aangevoerd ter onderbouwing van de these dat de (verwachte) groei in de productie en consumptie van vlees onhoudbaar is. De ecologische voetafdruk van vlees is diep. Vlees kost veel energie in de vorm van plantaardig materiaal, grond-, water- en grondstoffengebruik. De productie van vlees wordt verbonden aan nadelige effecten in termen van de uitstoot van broeikasgassen, biodiversiteit en voedselzekerheid. In de onderzoekswereld bestaat er weinig twijfel over dat het mondiale ecosysteem ernstig wordt overvraagd als de prognoses over het groeiende aanbod en de toenemende vraag naar vlees uitkomen (in De Bakker en Dagevos, 2010; 2011 zijn diverse referenties naar relevante studies te vinden).

Het productiepotentieel aanspreken door efficiëntieverbetering ('meer met minder') of productiviteitsvergroting te realiseren zijn gebaande paden in de zoektocht naar uitwegen en oplossingen. Deze aanbodgerichte benaderingen zijn weliswaar belangrijk, maar blijven hier buiten beschouwing. Deze studie is ook in die zin een vervolg op het eerder verschenen onderzoek *Vleesminnaars, vleesminderaars en vleesmijders* (De Bakker en Dagevos, 2010). Ook daarin ligt de concentratie op de vraagzijde van de voedselmarkt. De gedachte dat ook consumptie een rol heeft in het verduurzamingsproces in het algemeen en de eiwittransitie - verschuiving van minder dierlijke eiwitten naar meer plantaardige - in het bijzonder is een jonge denkrichting in opkomst (zie De Bakker en Dagevos, 2011 voor andere relevante literatuurverwijzingen; zie verder ook Barnett et al., 2011; De Boer en Aiking, 2011; De Tavernier, 2012; Grunert, 2011; Nordgren, 2011; Oosterveer en Sonnenfeld, 2012; Spaargaren et al., 2012). In de *Road-*

map to a resource efficient Europe wordt behalve de nadrukkelijke aandacht voor efficiëntere productietechnieken ook duurzame voedselkeuzes - met een expliciete verbijzondering naar dierlijke eiwitconsumptie (vlees en zuivel) - als veranderingsrichting genoemd (European Commission, 2011: 17). Deze rede-
neerlijn is ook aan te treffen in onlangs verschenen toekomststudies over de voedingswereld (EC-SCAR, 2011; Foresight, 2011). Eenzelfde consumptiege-
richte denktrant sijpelt ook door in recente Nederlandstalige studies getuige zulke opmerkingen als:

'Consumenten kunnen de milieueffecten van hun consumptie verminderen door minder eiwitrijk voedsel te eten of door over te stappen op andere soorten eiwitrijke producten.' (Rougoor en Elferink, 2010: 11)

'Om schadelijke effecten van consumptie voor biodiversiteit en klimaat te verminderen kunnen burgers hun consumptiepatroon aanpassen.'
(CBS/PBL/SCP, 2011: 7)

Aan de vraagzijde van de voedselmarkt is de milieubelasting te verlichten als de consumptie van vlees verschuift en vermindert. Dit lijkt een eenvoudige oplossing. De werkelijkheid is ook hier weerbarstig. De carnivore eetcultuur, zoals we het in *Vleesminnaars, vleesminderaars en vleesmijders* hebben genoemd, is een factor waar terdege rekening mee gehouden moet worden. Hoewel vlees een icoon van de hedendaagse eetcultuur is, blijkt toch een aanzienlijke hoeveelheid consumenten in meer of mindere mate bezig te zijn met het matigen van hun vleesconsumptie. Desgevraagd geven deze zogenoemde vleesminderaars aan dat ze een of meerdere dagen per week geen vlees op tafel zetten. Met het oog op verminderde vleesconsumptie is dit interessant. Behalve vleesminnaars (voltijds vleeseters), die elke dag vlees eten, en vleesmijders (vegetariërs of veganisten), die nooit vlees eten, bevinden zich vleesminderaars (flexitariërs) in het consumentenpubliek, die een (beperkt) aantal dagen van de week vlees eten.

De vleesminderaars bieden kansen om (enigszins) tegemoet te komen aan de oproep vanuit wetenschapsland dat de urgentie groot is om tot een andere, meer duurzame consumptie te geraken als het om vlees gaat. De aanwezigheid van vleesminderaars opent mogelijkheden voor meer geleidelijke veranderingsroutes. Hoewel de wetenschappelijke bewijslast in ruime mate voorhanden is dat een plantaardig dieet minder milieubelastend is dan een vleesrijk menu, is het praktische haalbaarheidsgehalte van een herbivoor voedingspatroon niet hoog in de huidige voedselmarkt. Het verduurzamingsproces in voedingsland is met de

aangetroffen vleesminderaars niet alleen of per se een kwestie van enkelen die grote duurzaamheidsstappen zetten, maar ook van velen die kleinere stappen maken (De Bakker en Dagevos, 2010: 155, 189).

Vleesminderen lijkt realistische mogelijkheden en potentieel te bieden voor matiging van de vleesconsumptie en normalisering van meer vleesarme of vleesloze eetregimes. Dit geeft reden vlees(loos) eten tot onderwerp van (vervolg-)onderzoek te maken. Deze studie zal bevestigen dat vleesminderen in termen van frequentie zich vandaag de dag niet laat ontkennen of negeren. Binnen de context van een carnivore eetcultuur is vleesminderen voor velen in meer of mindere mate een vanzelfsprekendheid. Tegelijkertijd is het eten van vlees ook en vooral vanzelfsprekend. Het samengaan van flexitarianisme en carnivorisme is in de praktijk van alledag de gewoonste zaak van de wereld voor miljoenen Nederlanders.

1.2 Opzet en onderwerpen van onderzoek

In het eerstvolgende openingshoofdstuk verbinden we de geboekte onderzoeksresultaten met die we eerder gevonden hebben in *Vleesminnaars, vleesminderaars en vleesmijders*. We zoeken naar de vergelijking of presenteren uitkomsten die in het verlengde liggen van zaken die toen ook de revue zijn gepasseerd. In *Vleesminnaars, vleesminderaars en vleesmijders* is niet alleen verslag gedaan van de empirische onderzoeksbevindingen, maar zijn we ook ingegaan op cultuur-historische schetsen, de functionaliteit van prijsbeleid in de realisatie van duurzame gedragsverandering, op consumententypologieën, en op hoe professionele praktijkmensen aankijken tegen een minder vleesrijke voedingsmarkt en welke marktstrategieën en veranderingsroutes mogelijk zijn. In *Vlees vooral(snog) vanzelfsprekend* is er voor gekozen om de empirische onderzoeksresultaten centraal te stellen die gevonden zijn op basis van de door ons ontwikkelde vragenlijst. De opzet is dit unieke materiaal zo goed mogelijk te ontsluiten door te streven naar een informatieve wijze van presenteren. Onderwerpen die aan de orde komen zijn hoeveel mensen bezig zijn met vleesminderen (2.2) en op welke manieren vleesminderen is te interpreteren (2.3). Vervolgens verkennen we een aantal symbolische betekenissen van vlees en vlees eten (2.4) en gaan we in paragraaf 2.5 in op het simultane bestaan van vleesminderen en een stabiele vleesvraag.

In hoofdstuk 3 worden uitvoeriger en specifiekere dan voordien onderwerpen meegenomen die we in de 2011-survey relevant achtten om het vleesminderen beter te leren begrijpen. De inschatting is bijvoorbeeld geweest dat de beteke-

nis van hoe mensen ten opzichte van dieren(welzijn) staan mogelijk verband houdt met hun vleesconsumptiegedrag (paragraaf 3.2). Hierna besteden we in paragraaf 3.3 aandacht aan de positionering van vleesvervangers - in de betekenis van vegaburgers - in relatie tot andere alternatieven voor vlees (van vis of kaas tot paddenstoelen en noten). Of en in welke mate mensen bepaalde praktische bezwaren of vaste gewoontes koesteren die al dan niet bevorderlijk zijn voor het minder eten van vlees, zijn onderwerpen die aandacht krijgen in paragraaf 3.4. Hoe mensen tegen vlees(loos) eten aankijken in relatie tot gezondheid is onderzocht door ze enkele stellingen voor te leggen. De reacties hierop komen aan bod in paragraaf 3.5. De slotparagraaf 3.6 van dit hoofdstuk probeert vleesmindersaars niet via bepaalde antwoorden op vragen over een onderwerp te duiden, maar op basis van antwoorden op een veelheid van gevraagde items. De indelingscriteria om mensen te typeren zijn nu gecompliceerder dan het maken van onderscheid aan de hand van het aantal dagen dat met vlees(loos) eet. Deze aanvullende analysemethode draagt weer een steentje bij aan de verdere begripsbepaling van vleesmindersaars.

In hoofdstuk 4 wordt de focus verbreed voorbij de empirische onderzoeksresultaten. De onderwerpen die de revue passeren bevinden zich in de (theoretische en praktische) context van wat in de hoofdstukken 2 en 3 aan de orde is gekomen. Er wordt als het ware een 'ring' rond de resultaten gelegd. Het vierde hoofdstuk opent met een paragraaf waarin we ingaan op een aantal hedendaagse denkwijzen over vlees eten. Een verkenning van recentelijk verschenen boeken levert op dat vanuit verschillende perspectieven naar vlees eten en de mens-dierverhouding is te kijken. Er wordt naar voren gebracht dat het eten van vlees niet vanzelfsprekend en onproblematisch is, maar eerder controversieel en compromitterend en omgeven met inconsistenties en idealen. Na een verkenning van theoretische reflecties in paragraaf 4.2 richten we in paragraaf 4.3 de blik op de Europese praktijk. Als het idee is dat vleesmindersaars gefaciliteerd en geënthousiasmeerd kunnen worden in hun vleesminderende gedrag door de invoering van een vleesloze dag, dan is het relevant na te gaan hoe de stand van zaken is. We verkennen hoe het gesteld is met de vleesloze dagen in Europa. In paragraaf 4.5 gaan we tot slot van dit exploratieve hoofdstuk opnieuw de Nederlandse grens over en inventariseren wat er zoal (cijfermatig) bekend is over vleesminderen en vleesmindersaars in ons omringende landen. Welke feiten en prognoses zijn er voorradig als het om de Europese vraag naar vlees en de animo voor vleesminderen gaat?

In het slothoofdstuk 5 ruimen we plaats in voor een aantal afrondende bevindingen en beschouwingen.

2 Vleesminderaarsstudies: vergelijkingen op hoofdlijnen

2.1 Vleesminderende tijdgeest

Een carnivore eetcultuur domineert en genereert een constante vraag naar vlees (zie verder paragraaf 2.5). Maar wie er oog voor heeft, ziet tegelijkertijd allerlei tekenen van een vleesminderende tijdgeest. In de moderne en traditionele media verschijnen frequent berichten met een kritische kijk op het eten van (veel) vlees. Van de zijde van wetenschappers of andere professionals klinkt veelvuldig zorg over de houdbaarheid van de stijgende consumptie en productie van vlees voor milieu en mens, waarna niet zelden aandacht wordt gevraagd voor de voordelen van plantaardig voedsel. In dit verband onderschreef de Gezondheidsraad (2011) ook dat minder consumptie van vlees een van de weinige voorbeelden is in ons voedingspatroon die zowel ecologisch verantwoord is als goed voor de gezondheid. Deze constatering rechtvaardigt de opname van 'Weet je boodschappenbriefje dat af en toe een maaltijd zonder vlees beter is voor jezelf én het milieu?' in de Voedingscentrumcampagne Maak je boodschappenlijstje bewust. Het woord flexitariër wordt steeds vaker gebruikt en begint enige bekendheid te genieten. Aan dit inburgeringsproces wordt bijgedragen door Natuur & Milieu, die een website over flexitarianisme heeft gelanceerd. Dat vegetarisme het voormalige geitenwollensokkenimago ver achter zich heeft gelaten, mag ook blijken uit het feit dat zorgverzekeraar Agis sinds een tijdje de Vegapolis aanbiedt, speciaal voor vegetariërs en vleesverlaters. Op dierendag 2011 verscheen de eerste *Vega* - een glossy boordevol informatie en interviews over de geneugten van geen of minder vlees eten. De vegetarische slager heeft in Den Haag zijn deuren geopend en delen van het assortiment worden ook aangeboden op tal van verkooppunten verspreidt over het land. Bedrijven, zoals Ojah en Meatless, zijn voorbeelden van ondernemingen die zich met succes richten op het maken van plantaardige vleesvervangers. Bijna de helft van de reguliere slagers verkoopt vleesvervangers of kant-en-klaarmaaltijden zonder vlees om te voorzien in de flexitarische vraag. Internationaal bekende personen als Bill Clinton voegen zich bij de schare beroemdheden die publiekelijk laten weten voortaan zonder vlees door het consumptieve leven te gaan. In Nederland laten gevestigde namen als Herman Wijffels een soortgelijk geluid horen door kenbaar te maken dat men zich goed voelt bij een (overwegend) vegetarisch

dieet. In tal van Europese landen wordt vleesminderend of vegetarisch eetgedrag geagendeerd en gefaciliteerd aan de hand van initiatieven gericht op een wekelijkse vleesloze dag (zie verder 4.3). De VPRO voerde in 2011 met het thema Vlees noch vis en onder aanvoering van 'Vega Mindy' een vrolijke tirade die tot nadenken en actie stemt met betrekking tot vlees eten.

2.2 Percentages

En veel mensen lijken inderdaad ontvankelijk te zijn voor signalen als bovengenoemd. Er wordt nagedacht over vlees en de consumptie daarvan. Mensen geven aan prima een dagje zonder vlees te kunnen. Kennelijk zeggen ze dit niet alleen, ze geven ook aan dienovereenkomstig te handelen. In ons vorige empirische consumentenonderzoek hebben we de vleesminderers 'ontdekt' op basis van het aantal dagen per week waarop mensen aangaven wel of geen vlees te eten tijdens de warme maaltijd (Dagevos en De Bakker, 2010, 2011; De Bakker en Dagevos, 2010, 2011). Het bleek dat een meerderheid van de onderzoekspopulatie een of meerdere dagen per week geen vlees eet. Een grote groep van bijna 60% blijkt 3 tot en met 6 keer per week vlees te eten en daarmee dus 1 tot en met 4 keer per week vleesloos te eten.

In het kielzog van dit eigen onderzoek heeft Natuur & Milieu in 2011 ook onderzoek gedaan naar flexitarianisme en gevonden dat een meerderheid van 55% bestaat uit mensen die ten minste 2 keer per week geen vlees eten (Natuur & Milieu, 2011). Bureau Veldkamp noemt ook een percentage van 55% als het gaat om mensen die tussen de 1 à 6 keer per week vlees eten (Verhue et al., 2011). Ook op basis van GfK-onderzoek uit 2009 is te becijferen dat een meerderheid van 57% aangeeft minstens eenmaal per week vlees voor gezien te houden. In overeenstemming met deze percentages komen LEI-collega's uit op 56% van de ondervraagde mensen dat aangeeft (ten minste) 1 dag in de week geen vlees te eten (Sijtsema et al., 2012). Hoewel het gaat om andersoortige studies met ook afwijkende resultaten (zoals de 39% dagelijkse vleeseters die Bureau Veldkamp meldt), komen ze tot de gelijksoortige bevinding dat een flink percentage van de onderzoekspopulatie tot de vleesminderers is te rekenen. De aanwezigheid van vleesminderers suggereert de aanwezigheid van draagvlak onder het Nederlandse consumentenpubliek voor het afzien van het eten van vlees op regelmatige basis. De gevonden percentages wijzen erop dat een dagje zonder vlees voor heel veel mensen normaal en onproblematisch is.

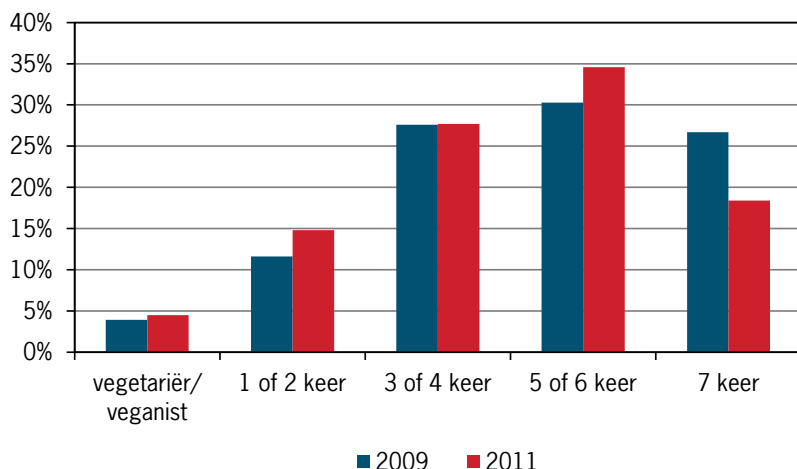
Direct van betekenis voor dit onderzoek is of de in oktober 2011 verzamelde data (zie bijlage 1) verbandhouden met de gevonden percentages in de eer-

dere survey, dat is uitgevoerd eind oktober-begin november 2009. Immers, in het geval van overeenkomstige bevindingen geeft dat meer empirische basis aan vleesminderen als kenmerkend verschijnsel onder Nederlandse consumenten anno nu.

De resultaten van beide opeenvolgende empirische studies uit 2009 en 2011 corresponderen duidelijk. De opbouw van de 5 staven in het diagram in het 2009-onderzoek is vergelijkbaar met die uit het 2011-onderzoek tevoorschijn is gekomen, wat op een robuust resultaat wijst (zie figuur 2.1). Een meerderheid van 77,1% eet minstens één keer in de week geen vlees tijdens de warme maaltijd. Een minderheid van 18,4% eet elke dag vlees tijdens de warme maaltijd. Natuur & Milieu (2011) kwam zelfs op een nog lager aantal voltijds vleeseters uit: 13%. Evenals in het vorige empirische onderzoek vinden we een grote middengroep van mensen die meerdere dagen in de week een vleesloze warme maaltijd nuttigen. Naast de liefhebbers van vlees die dit voedsel elke dag op het bord hebben en het representatieve percentage van 4,5% vegetariërs en veganisten onder onze respondenten - die verder buiten de analyse blijven - is op basis van het aantal dagen vleesconsumptie een onderverdeling in drie segmenten te maken: 1 of 2 dagen per week vlees (14,8%), 3 of 4 dagen per week (27,7%) en 5 of 6 dagen per week (34,6%). Bij elkaar genomen maken deze drie groepen dus dat meer dan driekwart van de 1.253 ondervraagde consumenten tot de vleesminderaars is te rekenen.

Hanteren we een 'light' definitie van vleesmindenaar door al diegenen die ten minste een keer per week een dag geen vlees eten tot de vleesminderaars te rekenen, dan stijgt het aantal vleesminderaars met meer dan 10% van 69,5% naar 77,1%. Het aantal mensen dat voltijds vleeseter ('vleesminnaar') zegt te zijn neemt in vergelijking met het 2009-onderzoek fors af van 26,7% naar 18,4% nu. Het heeft er de schijn van dat mensen als het ware stuivertje wisselen met de groep die een of twee keer per week vleesloos eet: dit segment groeit in vergelijking met 2009 van 30,3% naar 34,6%. Het middensegment blijft zo goed als hetzelfde met percentages van 27,6% (2009) en 27,7% (2011). In de categorie 1 à 2 dagen vlees op het menu per week is wederom sprake van een stijging: van 11,6% naar 14,8%.

Figuur 2.1 Frequentie per week van vleesconsumptie tijdens de warme maaltijd in 2009 (N=800) en in 2011 (N=1312)

2.3 Verborgen vleesminderaars

De vleesminderaar is een blijver als we afgaan op de trend in beide empirische consumentenonderzoeken. De levensmiddelenconsument die zonder vegetariër te zijn regelmatig het vlees overslaat, bezit actualiteitswaarde. Toch is de vleesverlater, parttime of semi-vegetariër - hoe sporadisch het ook zijn mag - eerder als zodanig opgemerkt. Dit is het geval in Brits onderzoek van Nicola Richardson en collega's (1994a; 1994b) en van Susan Baker en collega's (2002). Meer recent is er aandacht voor vleesminderaars in enkele Scandinavische studies (Latvala et al., 2012; Nordgren, 2011; Vinnari et al., 2010). In de Nederlandse context wees Jaap van Ginneken al meer dan tien jaar geleden op de miljoenen-groep van semi-vegetariërs (Van Ginneken, 2001: 80). Ook de opkomst van de term flexitarianism weerspiegelt de herkenning van de groep van vleesminderaars. Volgens de American Dietetic Association was het woord 'flexitarianism' omschreven als vegetariërs die af en toe vlees eten, het meest opmerkelijke nieuwe woord van 2003 (Preece, 2008: 15). Het begrip flexitarianism lijkt aanvankelijk, in meer specifieke zin, te willen benoemen dat vegetarisme een proces is: een aanduiding van mensen die vegetarisch willen worden maar dat nog niet zijn. Maar inmiddels wordt het woord algemener toegepast en van toepassing geacht op al degenen die regelmatig vleesloos eten, los van het feit of

dit een initiële stap naar vegetarisme is of niet. Hoe weinig opgemerkt en besproken ook, de vleesminderaar, die zo massaal uit de 2009-data tevoorschijn kwam en een centrale plek innam in de studie *Vleesminnaars, vleesminderaars en vleesmijders* (De Bakker en Dagevos, 2010), is dus geen onaangekondigde verschijning.

Een andere glimp uit het recente verleden die is op te vangen om de 'verborgen' vleesminderaar te herkennen is een boekje uit 1980. In dat jaar bracht actiegroep Lekker Dier (voorloper van Wakker Dier) *Eén dag per week vleesloos* uit. Een vegetarisch kookboekje om mensen te verleiden wekelijks een keer vlees achterwege te laten. Dertig jaar later varieert het Voedingscentrum op hetzelfde thema met *Verrassend anders - vandaag geen vlees* (2010): een receptenboekje waarin ook informatie staat over de impact van vlees en vleesvervangers op het klimaat.

Vleesminderaars mogen weliswaar door weinigen als zodanig zijn opgemerkt, helemaal over het hoofd gezien zijn ze dus ook weer niet de voorbije jaren. Vandaag de dag is de vleesminderaar wel achter de coulissen vandaan gehaald. Dit betekent niet dat de vleesminderaar daarmee een duidelijk en eenduidig profiel heeft. Integendeel, zoals we eerder constateerden, zijn vleesminderaars in hoge mate nog mysterieuze mensen waar we beperkt zicht op hebben (zie De Bakker en Dagevos, 2010: 136-137; 184-185). Of we nu het etiket vleesminderaar, flexitariër, semi-vegetariër of 'vegivoor' plakken, in alle gevallen geldt dat de term verwijst naar een diffuse consumentengroep. Het is dan ook niet verwonderlijk dat een belangrijke reden voor vervolgonderzoek gelegen is in de behoefte te om vleesminderaars beter te kunnen karakteriseren.

Als we hier eerst weer op hoofdlijnen kijken naar uitkomsten van de empirische vervolgstudie, dan is deze paragraaf de plek om stil te staan bij de interpretatie van vleesminderaar. Of liever gezegd, de interpretatiemogelijkheden. In *Vleesminnaars, vleesminderaars en vleesmijders* is de term vleesminderaar van toepassing geacht op iedereen die ten minste een keer in de week een vleesloze hoofdmaaltijd eet. Dit is een laagdrempelige definitie. Die drempel is eenvoudig te verhogen door het aantal dagen dat vleesloos wordt geconsumeerd toe te laten nemen, zodat verschillende 'gradaties' vleesminderaars zijn te onderscheiden. In Duitsland bijvoorbeeld heeft men het liever pas over een vleesminderaar (deeltijdvegetariër) als iemand ten minste 3 dagen per week het vlees laat staan (zie ook paragraaf 4.4). En hier is het nodige voor te zeggen. Immers, iemand die bijvoorbeeld wekelijks - en sinds heugenis - een visdag heeft, is waarschijnlijk niet uitzonderlijk bewust bezig met vleesmindere(n). Hoe dan ook, als we vleesminderaars tellen vanaf 3 vleesloze dagen, dan neemt het percentage vleesminderaars substantieel af van 77,1% naar 42,5%. En wanneer

we nog strengere criteria hanteren en alleen diegenen als vleesminderaar kwalificeren die hooguit 2 keer per week een warme maaltijd met vlees consumeren, dan houden we bijna 15% vleesminderaars over.

Een andere zinvolle manier om vleesminderaars aan te wijzen, is in de omschrijving het accent te leggen op de werkwoordsvorm ervan. Vleesminderen veronderstelt een beweging, een verandering. Om een idee te krijgen van het vleesminderende gedrag en de voornemens daartoe, is expliciet gevraagd of men het afgelopen jaar meer of minder vlees is gaan eten en of men van plan is komend jaar meer of minder vlees te gaan eten. Kortom, vinden mensen van zichzelf dat ze aan het vleesminderen zijn geweest het voorbije jaar en/of zien ze zichzelf gaan vleesminderen in 2012?

Aan de hand van deze vragen waarin achterom en vooruit wordt gekeken, is geprobeerd enig beeld te krijgen van de mogelijk aanwezige dynamiek op het terrein van vleesmatiging. De resultaten in tabel 2.1 laten zien dat de nodige respondenten hebben aangegeven dat ze het afgelopen jaar minder vlees zijn gaan eten. Het percentage vleesminderaars op basis hiervan komt uit op 29,7%. Op de vraag of men van plan is komend jaar meer of minder vlees te gaan eten, antwoordt ruim een kwart (27,1%) dat men het voornemen heeft om te gaan minderen. Vervolgens is te zien dat er grote overlap bestaat tussen de groepen respondenten die het afgelopen jaar hun vleesconsumptie zeggen te hebben geminderd en degenen die van plan zijn om komend jaar minder vlees te gaan eten: 79,1%. Deze groep maakt 21,4% van de respondenten uit. Er zijn significante verschillen tussen mannen en vrouwen voor zowel de vleesconsumptie van het afgelopen jaar als de intentie voor het komende jaar. In beide gevallen geven vrouwen vaker aan dan mannen dat ze het afgelopen jaar hun vleesconsumptie hebben geminderd en van plan zijn om vlees te minderen (voor gelijkenis met resultaten van ander onderzoek, zie Ruby, 2012: 148). Omgekeerd, het zijn vooral de mensen die aangeven dat hun vleesconsumptie geen verandering heeft ondergaan (2,2%) dan wel is toegenomen (2,0%), die behoren tot de kleine groep, vooral mannelijke, respondenten (5,2%) die van plan is komend jaar meer vlees te gaan eten.

Tabel 2.1		Intentie komend jaar afgezet tegen consumptie afgelopen jaar in percentages (N=1253)			
		Vleesconsumptie in het afgelopen jaar is ...			
		verminderd	gelijk gebleven	toegenomen	totaal
Intentie voor komend jaar om vleesconsumptie ...					
... te verminderen		21,4	5,3	0,4	27,1
... gelijk te laten blijven		7,3	58,3	2,1	67,8
... vermeerderen		1,0	2,2	2,0	5,2
totaal		29,7	65,8	4,5	100,0

Bovenstaande resultaten geven aan dat, ongeacht het gehanteerde criterium of de gebruikte definitie, er altijd rekening gehouden mag worden met een behoorlijk aandeel vleesminderaars: vleesminderaars in termen van aantal dagen zonder vlees: 77,1%, 42,5%, 14,8%; vleesminderaars langs de meetlat van minder vlees geconsumeerd het afgelopen jaar: 29,7%; vleesminderaars op basis van de intentie minder vlees te gaan eten het komende jaar: 27,1%; vleesminderaars bepaald door bevestigende antwoorden op zowel de vraag naar afnemende vleesconsumptie het voorbije jaar als het voornemen dit te continueren in het komend jaar: 21,4%. Naar de praktijk vertaald betekenen deze percentages - met het 'dikke bodempercentage' van ten minste 20% - dat hoe dan ook meerdere miljoenen Nederlanders in meer of mindere mate serieus bezig zijn met vleesmindere.

Dergelijke uitkomsten, die wijzen op de aanwezigheid van 'vleesminderende dynamica', nemen niet weg dat tabel 2.1 ook duidelijk toont dat de ruime meerderheden geboekt worden in de categorie 'gelijk gebleven'. De bulk geeft aan alles bij het oude te hebben gelaten en dit ook zo wenst te houden. Ook hier valt een onmiskenbare overlap te constateren: van de grote groep mensen die aangeeft dat ze van plan zijn hun vleesconsumptie komend jaar hetzelfde te houden heeft 86,1% het afgelopen jaar ook niets aan de frequentie van vleesconsumptie veranderd. Deze 'statische' groep representeert een meerderheid: 58,3% van de respondenten maakt er deel van uit. De grote massa is weinig geneigd tot veranderingen in de vleesconsumptie en hecht aan het bekende en gevestigde vleesconsumptiepatroon - dat overigens niet per se een overdadig vleesdieet hoeft te zijn, maar in principe ook uit een stabiel dieet met weinig vlees kan bestaan.

We stuiten met deze dynamiek enerzijds en stationaire situatie anderzijds op een overkoepelend resultaat van het uitgevoerde onderzoek: vleesmindere is

aan de orde en een thema dat het waard is (onderzoeksmatig) in de peiling te houden, maar tegelijkertijd wordt de vanzelfsprekendheid van vlees eten daarmee niet fundamenteel aangetast momenteel. Vlees eten is vooral en vooralsnog vanzelfsprekend. Het vleesminderen betekent, om het maar eens anders uit te drukken, allerm minst dat gewone consumenten bezig zijn met het voeren van een 'war on meat'; uit ons datamateriaal spreekt geen hartgrondige animositeit of vurige afkeer jegens het eten van vlees. Maar van de andere kant vinden we evenmin veel aanwijzingen voor een sterke persoonlijk en culturele verbondenheid van hedendaagse Nederlanders met vlees of vleesloos eten (we komen hier nader over te spreken in paragraaf 2.4).

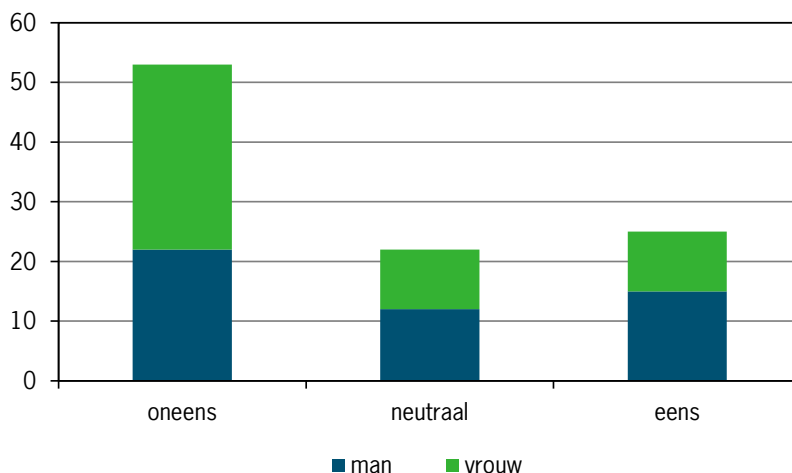
Met dit laatste houden enkele onderzoeksbevindingen verband die een plaats verdienen in deze paragraaf die gaat over de typering van vleesminderaar. Immers, als criterium om te bepalen wie een vleesminderaar is te noemen, is ook te nemen of mensen zichzelf als zodanig typeren. Als openingsvraag van onze enquête is aan respondenten voorgelegd of ze zich zouden willen omschrijven als een vlees- of viseter, een vleesminderaar of flexitariër dan wel als een vegetariër of veganist. Als het om de termen vleesminderaar en flexitariër gaat, is de identificatiefactor bepaald niet hoog te noemen: 13% omschrijft zichzelf als zodanig. Wordt via deze weg inhoud gegeven aan de term vleesminderaar, dan zakt het percentage dit keer wel ver door de zonet aangeduide bodem van minimaal 20%. Het tegenovergestelde beeld rijst op als het vlees eten betreft: de overgrote meerderheid (82,5%) typeert zichzelf eerst en vooral als vleeseter. Behalve dat uit dergelijke uitkomsten de lering mag worden getrokken dat er nog het nodige missiewerk is te verrichten door degenen die het belangrijk vinden dat mensen weten wat flexitariër-zijn inhoudt en zich daarmee gaan vereenzelvigen, wijzen deze resultaten er vooral ook op hoe legitiem en voor de hand liggend mensen het vinden zichzelf als vleeseter te zien.

De identificatie met vlees is evenmin bovenmatig groot als we aan respondenten vragen hun reactie te geven op een bewering die we hebben overgenomen uit onderzoek van Michael Allen (2002) naar de mate waarin vlees eten in het zelfbeeld van mensen verankerd is: 'Als ik gedwongen zou worden om minder vlees te eten, dan zou ik het gevoel hebben dat een belangrijk deel van wie ik ben, verandert.' Een meerderheid van 53% voelt zich niet aangesproken door deze identiteitsvraag en 22% reageert neutraal. Voor een kwart van de respondenten geldt dat ze instemmend antwoorden op deze stelling. Hoe meer men zich aan vlees te goed doet, des te vaker acht men deze op zichzelf van toepassing en is de identificatie met vlees dus groter. Afgaande op de *Nederlandse Voedselconsumptiepeiling 2007-2010* (Van Rossum et al., 2011), die laat zien dat mannen meer vlees eten dan vrouwen, is het begrijpelijk dat mannen in ver-

gelijking met vrouwen het vaker eens zijn met deze identificatiestelling en minder vaak oneens (figuur 2.2).

Figuur 2.2

Reacties op de stelling 'Als ik gedwongen zou worden om minder vlees te eten, dan zou ik het gevoel hebben dat een belangrijk deel van wie ik ben, verandert' verdeeld tussen mannen en vrouwen

Worden de antwoorden op deze identificatievraag in verband gebracht met de (openings)vraag welke identiteit men zichzelf zou geven in termen van vlees- of viseter dan wel vleesminderaar/flexitariër, dan komt een overduidelijke samenhang aan het licht. Van de 25% van de respondenten die zich het sterkst met vlees identificeren (high meat identifiers) blijkt de reactie op bovengenoemde vraag, bestempelt nagenoeg iedereen (94,3%) zichzelf als vleeseter in de openingsvraag. Respondenten die zichzelf als vleesminderaar/flexitariër bestempelen, vormen een minderheidsgroep van 5,5% in deze categorie. Wie zichzelf als een typische vleesminderaar/flexitariër omschrijft aan het begin van de survey, valt in overgrote meerderheid (87,1%) in de categorie low meat identifier als later de identificatievraag wordt gesteld.

2.4 Status en symboliek van vlees

Vlees kent meerdere symbolische of culturele betekenissen. In het leven van alledag bestaan deze veelal impliciet en buiten het bewuste om. In wetenschappelijk onderzoek is het juist de bedoeling deze expliciet te maken.

Eén van de 'vleesculturele' onderwerpen betreft de zogenaamde hiërarchie van voedsel (hierarchy of foods) in de Westerse cultuur (Twigg, 1983). Deze houdt in dat boven aan de hiërarchische structuur vlees staat, gevolgd door gevogelte en vis. Hierna volgen dierlijke producten als eieren, melk en kaas. Onderaan staan fruit, bladgroente, knolgroente en granen. Deze dominantie van vlees hangt samen met de (culturele) connotaties van vlees met sterk, terwijl melk en eieren als minder sterk worden gezien en groente als het meest zwak naar voren komt. Recentelijk zagen Hanna Schösler et al. (2012) deze voedselhiërarchie, waarbij dierlijke producten hoger worden gewaardeerd dan producten van plantaardige oorsprong, bevestigd onder hun Nederlandse respondenten.

In ons onderzoek vinden we deels een bevestiging. Maar er komen ook belangrijke nuances naar voren die erop wijzen dat de voedselhiërarchie niet onwandelbaar is. De hiërarchie van Julia Twigg wordt bijvoorbeeld in zoverre teruggevonden bij onze respondenten dat wanneer deze gevraagd worden om 15 verschillende eiwitproducten te rangschikken, de eerste 9 in de rangorde dan allemaal van dierlijke origine zijn. Pas op plaats 10 staat de eerste plantaardige eiwitvariant: paddenstoelen, gevolgd door noten en peulvruchten op plek 11 en 12. Frikandel, vegetarische burger en tofu sluiten de rij. Aan de andere kant bevinden zich kipfilet en biefstuk: deze worden gemiddeld genomen het hoogste gewaardeerd. In tegenstelling tot de oorspronkelijke indeling van Twigg staan eieren ook in de top 3 van meest gewaardeerde eiwitbronnen.

Wanneer we vervolgens specifiek naar de groep van vleesminnaars kijken, vertoont de rangorde die deze voltijds vleeseters aanbrengen de meeste overeenkomsten met Twigg's hiërarchie: geen enkele dierlijke eiwitbron wordt lager gewaardeerd dan een plantaardig product (zie tabel 2.2). Dit betekent ook dat de alternatieven die voor vlees worden gekozen qua duurzaamheidswinst gering of nihil zullen zijn. Richten we de blik daarna op het segment van fervente flexitariërs die slechts 1 of 2 keer per week vlees eten, dan neemt een plantaardig product, namelijk paddenstoelen, plaats 5 in. De meest gewaardeerde eiwitbron voor deze groep is kaas (zie tabel 2.2). Vlees neemt dus - niet onbegrijpelijk - een wat minder vooraanstaande plaats in binnen de voedselhiërarchie van vleesminderende consumenten dan binnen de voedselhiërarchie van vleesminnaars. Deze empirische resultaten wijzen erop dat vlees niet per definitie aan de

top van het voedselpakket hoeft te staan en dat meerdere hiërarchische structuren mogelijk zijn die variëren over de verschillende segmenten. Dit maakt de hiërarchie van voedsel in de praktijk minder rigide dan theoretisch verondersteld of voorgesteld (zoals onlangs nog door Boersema en Blowers, 2011).

Tabel 2.2 Waardering van verschillende eiwithoudende producten van vleesconsumptie segment 7 dagen/week (vleesminnaars) en 1 of 2 dagen/week (fervente vleesminderaars) vlees bij de warme maaltijd			
Product	Waardering voltijds vleeseters (n=242)	Product	Waardering fervente flexitariërs (n=194)
1. Kipfilet	12,15	1. Kaas of kaasproduct	9,84
2. Biefstuk	11,85	2. Kipfilet	9,64
3. Gehaktbal	10,99	3. Eieren	9,56
4. Karbonade	9,62	4. Zalmoot	9,10
5. Eieren	9,06	5. Paddenstoelen	8,81
6. Kaas of kaasproduct	8,60	6. Noten	8,76
7. Lekkerbekje	8,50	7. Peulvruchten	8,57
8. Zalmoot	8,42	8. Biefstuk	8,20
9. Hamburger	8,16	9. Lekkerbekje	7,84
10. Frikandel	6,77	10. Gehaktbal	7,58
11. Paddenstoelen	6,64	11. Vegetarische burger	7,53
12. Noten	6,20	12. Hamburger	6,60
13. Peulvruchten	6,14	13. Tofu	6,35
14. Vegetarische burger	3,78	14. Karbonade	6,34
15. Tofu	3,13	15. Frikandel	5,28

In lijn hiermee zijn de resultaten die geboekt worden als mensen gevraagd worden te reageren op de stellingen 'Vlees eten geeft status' en 'Door vlees te eten voel ik me bovenaan de voedselketen staan'. De eerste bewering krijgt weinig bevestiging als er expliciet naar wordt gevraagd: 70% is het hier niet mee eens. Slechts 8% is van oordeel dat vlees een statussymbool is. Dit is een tamelijk ontlusterend beeld als we denken aan de (ongenoemde) clichés die over vlees bestaan. De met opzet nogal geëxalteerd geformuleerde tweede bewering krijgt evenmin veel instemming: 92% van de respondenten (67% oneens en 25% neutraal) vindt niet dat vlees eten gevoelens van menselijke superioriteit

of dominantie uitdrukt. Dergelijke uitkomsten maken dat het 'emotionele en evolutionaire aura' dat om vlees hangt behoorlijk aan kleur en glans verliest.

Een volgende culturele connotatie die vlees aankleeft is dat vlees eten stoer en mannelijk is (zie onder andere Beardsworth en Keil 1997; Fiddes, 1991; Roos et al., 2001; Rozin et al., 2012; Ruby en Heine, 2011; Ruby, 2012; Sobal, 2005). In *Vleesminnaars, vleesminderaars en vleesmijders* hebben we hiervoor weliswaar enige bevestiging gevonden zonder dat deze overtuigend is te noemen vanwege het grote percentage neutrale antwoorden op de vraag of men van mening is dat vlees eten stoer respectievelijk mannelijk is (zie De Bakker en Dagevos, 2010: 131-134). De 2011-onderzoeksresultaten roepen evenmin een sterk beeld op van vlees eten in samenhang met stoer en mannelijk. Een ruime meerderheid van 68% is het oneens met de bewering dat vlees eten meer mannelijk dan vrouwelijk is. Slechts 11% onderschrijft deze opmerking. De uitspraak 'Vlees eten is stoer' roept vergelijkbare reacties op: ook hier is 68% het mee oneens en stemt slechts 7% ermee in. Uitkomsten als deze relativeren de symbolische betekenis van vlees als masculien voedingsmiddel bij uitstek.

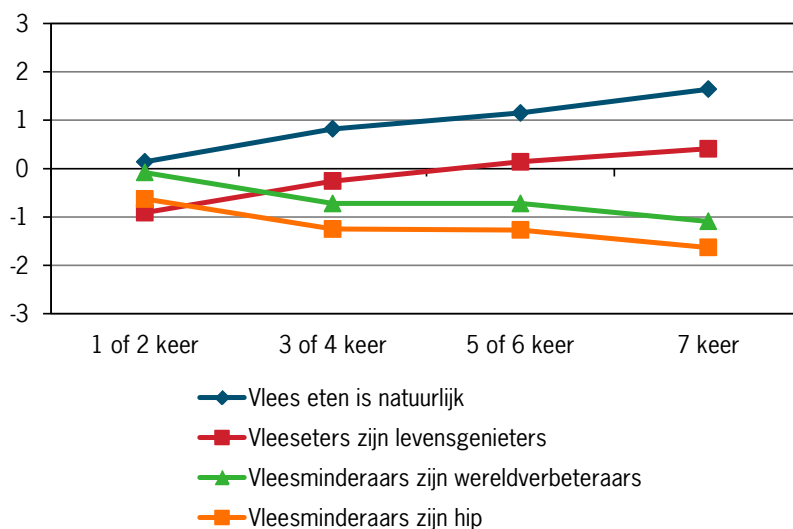
Toch vinden ook wij her en der in de data wel degelijk verschillen tussen de seksen als het om vlees en vlees eten gaat: meer dan dubbel zoveel vrouwen als mannen duiden zich naar aanleiding van de openingsvraag van de enquête aan als vleesminderaar/flexitariër, mannen kennen meer status toe aan vlees eten dan vrouwen, mannen identificeren zich over het algemeen meer met vlees dan vrouwen en zijn er ook meer aan gehecht, mannen zijn iets meer dan vrouwen van mening dat vleeseters levensgenieters zijn, terwijl vrouwen meer dan mannen vinden dat mensen die (bewust) minder vlees eten hip en wereldverbeteraars zijn. Onze data gaan niet over de hoeveelheid vlees die mensen eten, maar over de frequentie in termen van aantal dagen per week. Of mannen meer vlees eten dan vrouwen kunnen we dus niet zeggen, maar we vinden geen significante verschillen tussen mannen en vrouwen wat betreft het aantal dagen dat vlees wordt gegeten tijdens de warme maaltijd. Anders gezegd, de man-vrouw-verdeling onder onze onderzoeksgroep is gelijk over de segmenten; van een oververtegenwoordiging van mannen in de meest vleesetende segmenten 5, 6 en 7 keer vlees per week is geen sprake en evenmin zijn vrouwen oververtegenwoordigd in het segment 1 à 2 keer per week vlees. Onderscheid is er weer wel als gevraagd wordt of men het afgelopen jaar de vleesconsumptie heeft geminderd respectievelijk van plan is om vlees te gaan minderen het komend jaar. In beide gevallen reageren vrouwen vaker instemmend dan mannen.

Een aantal clichés omtrent de status van vlees eten worden weliswaar weinig bevestigd, maar dit heeft nu ook weer niet als gevolg dat dit een positieve uit-

werking heeft op het imago of de status van vleesminderen. Vleesminderen staat zeker niet als hip te boek: 61% is het oneens met de stelling 'Mensen die (bewust) minder vlees eten zijn hip' (zie figuur 2.3). Vleesminderen geldt evenmin als wereldverbeterend gedrag. De meer vage notie van natuurlijk, gooit veel hogere ogen. Vlees voorzien van de kwalificatie natuurlijk roept veel instemming op: 62% is het eens (13% oneens) met de stelling 'Vlees is natuurlijk' (de verwante stelling 'Mensen zijn bedoeld om vlees te eten' krijgt de instemming van 44% van de 601 respondenten in een onderzoek van Emma Lea en Anthony Worsley (2003)). Wat betreft onze onderzoekspopulatie is deze goedkeuring ook aanwezig onder de segmenten die weinig vlees eten. Hoewel de scores over het algemeen weinig uitgesproken zijn - evenals in de 2009-data zijn ook nu veel neutrale antwoorden gegeven - valt grosso modo wel op dat de meeste instemming wordt gegeven aan die kwalificaties die het beste passen bij de frequentie van het eigen vleesconsumptiegedrag. Wie veel vlees eet is positiever over vlees eten (natuurlijk, levensgenieter) dan over vleesminderen en vice versa: wie minder frequent vlees eet reageert positiever op de stelling dat vleesminderen staat voor wereldverbetering en eigentijds is.

Figuur 2.3

**Imago van vlees, vleeseters en vleesminderaars per segment
(een score van 0 staat voor 'neutraal', -3 staat voor 'helemaal mee oneens' en 3 staat voor 'helemaal mee eens')**

Uit bovengenoemde resultaten spreekt geen grote (h)erkenning van meerdere iconische waarden, zoals mannelijk en stoer of status en superioriteit, die aan vlees worden toegeschreven. Met uitzondering van de multi-interpretabele stelling 'Vlees is natuurlijk' ontvangen de voorgelegde beweringen betrekkelijk weinig instemming van de respondenten. De geboekte uitkomsten doen eerder relatieve onverschilligheid en neutraliteit jegens vlees als icoon vermoeden, dan persoonlijke verbondenheid en culturele gehechtheid. De vanzelfsprekendheid van vlees resulteert in de reacties op de voorgelegde stellingen kennelijk in gematigdheid. Het is plausibel dat de alledaagsheid van vlees maakt dat de betekenis-toekenning voor mensen geen halszaak is, maar een kwestie waarop tamelijk lauw wordt gereageerd. Wellicht dat vanwege de 'democratisering' van de vleesconsumptie de voorbije halve eeuw, de omstandigheden niet (langer) meer in het voordeel werken van associaties met vlees in termen van status, stoer, dominantie of hip, waardoor het culturele beeld van vlees aan het veranderen is. Maar het kan evengoed zo zijn dat het culturele beeld, het imago, van vlees voor een belangrijk deel op clichés is gebaseerd. Clichés die, omdat ze zo vanzelfsprekend lijken, gemakkelijker worden nagepraat dan kritisch onderzocht op hun realiteitswaarde. Een volgende mogelijkheid is dat er wel degelijk sprake is van een veel scherper en meer uitgesproken cultureel beeld van vlees, maar dat onderzoek aan de hand van stellingen waarop mensen gevraagd worden te reageren, geen geschikte methode is om dit te achterhalen. De geformuleerde beweringen maken vleesassociaties expliciet en cognitief terwijl het de vraag is of je deze eigenlijk goed onderzoekbaar maakt op een dergelijke wijze. Om culturele connotaties van vlees en het eten daarvan te achterhalen zou het wel eens beter kunnen zijn onderzoeksmethoden in te zetten waarbij op het onbewuste niveau wordt gekeken naar associaties van vlees met macht, mannelijkheid, status of stoerheid. Hierbij is te denken aan analyse waarbij attitudes via een impliciete methode worden onderzocht. Uit onderzoek op basis van de Impliciete Associatie Test (IAT), waarbij het meer gaat om spontane affectieve reacties op vlees te achterhalen, blijkt dat vegetariërs en vleeseters van elkaar verschillen wat betreft hun impliciete attitudes ten opzichte van vlees. Vegetariërs hebben in vergelijking met vleeseters negatievere attitudes ten opzichte van vlees en positievere attitudes ten opzichte van groente (Barnes-Holmes et al., 2010; De Houwer en De Bruycker, 2007). Dergelijke resultaten beantwoorden aan de verwachting en bevestigen het cliché (zie verder Rozin et al., 2012).

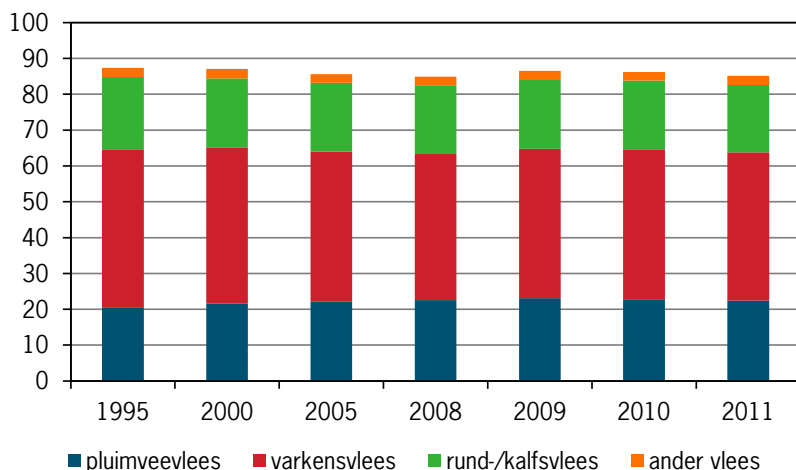
2.5 Simultaan bestaan van carnivorisisme en flexitarianisme

Het is overbodig te herhalen wat in *Vleesminnaars, vleesminderaars en vleesmijders* zoal is geschreven over de opkomst en overweldigende aanwezigheid van vlees in ons huidige voedselpakket en onze voedselconsumptiepatronen en -praktijken. Samengevat hebben we gesproken over de carnivore eetcultuur. Vlees ligt centraal op ons bord, staat pontificaal op de menukaart van zowel het sterren- als het fastfoodrestaurant, is klantentrekker van menig supermarkt en vertegenwoordigt een bolwerk in voedingsland. Kort en goed, vlees is een consumptiecultureel icoon.

Beide studies naar vleesminderen leveren de paradox op dat de tegenwoordigheid van flexitarianisme samengaat met de continuering van het carnivorisisme. Zowel de 2009-data als de 2011-data laten zien dat gematigde vleesverlaters een flink deel van de consumentenbevolking uit maken. Tegelijkertijd is er sprake van een onverminderde vraag naar vlees. 'De vraag naar vlees is permanent en persistent', schreven we eerder (De Bakker en Dagevos, 2010: 37). De Productschappen Vee, Vlees en Eieren presenteren in feite al sinds het midden van de jaren negentig min of meer dezelfde cijfers over de hoeveelheid vlees die in Nederland geconsumeerd wordt (zie figuur 2.4). Met een veranderingsbreedte van een aantal onsjes meer of minder stabiliseert het aantal geconsumeerde kilo's vlees om en nabij de 43 kilo per persoon per jaar. Dit is weliswaar meer dan het dubbele van onze consumptie een halve eeuw geleden, maar de stijgende trend gedurende het laatste kwart van de 20e eeuw is in de 21e eeuw afgevlakt tot een vrijwel constante lijn (PVV, 2012).

In *Vleesminnaars, vleesminderaars en vleesmijders* wordt stilgestaan bij dit ambivalente beeld van vleesminderende consumenten enerzijds en aanhoudende absolute vraag naar vlees anderzijds. We deden drie suggesties die mogelijk behulpzaam zijn om deze paradox te begrijpen. Ten eerste zou het zo kunnen zijn dat er sprake is van een kloof tussen woord en daad. Consumenten geven desgevraagd aan vlees te minderen maar doen dit in werkelijkheid minder dan gedacht of gewenst. Een tweede mogelijkheid is dat er sprake is van een grotere verwijdering tussen verschillende meer 'hedonistisch' en meer 'ascetisch' getinte voedingsstijlen. Ofwel, de consumentenpopulatie 'polariseert' in een deel dat steeds meer vlees eet tegenover een deel dat steeds minder vlees eet. Een derde en laatste suggestie die is gedaan, is dat er mogelijk sprake is van overcompensatie: na een dag zonder of minder vlees wordt de volgende dag extra veel vlees gegeten (De Bakker en Dagevos, 2010: 155-156).

Figuur 2.4 Vleesverbruik van de Nederlandse bevolking a)

a) Kilogrammen per persoon per jaar. Kilo's in karkasgewicht (inclusief botten en resten). De geconsumeerde hoeveelheid is ongeveer de helft van het karkasgewicht.

Bron: PW/PPE.

Wat is op basis van het 2011-vervolgonderzoek over deze drie suggesties te zeggen? Bieden deze een (gedeeltelijke) verklaring voor de discrepantie tussen de vele mensen die flexitariër (zeggen te) zijn en de constante blijvende afzetcijfers van vlees? Hieronder gaan we alle drie de eerder gedane suggesties stuk voor stuk na aan de hand van onlangs gestelde vragen en gegeven antwoorden.

Om te beginnen, verschillen tussen zeggen en doen zijn een van de meest notoire problemen van het gedragswetenschappelijke onderzoek. Dit geldt zeker ook voor surveyonderzoek waar mensen antwoorden geven (zelfrapportage) waarbij de kans bestaat dat ze hun gedrag anders inschatten of interpreteren dan het in feite is of sociaal wenselijke keuzes maken in het beantwoorden van de gestelde vragen. Het gaat hier om notoire en erkende beperkingen van onderzoek. Weliswaar wordt dat wat mensen zeggen (intentie) als belangrijke voorspeller van wat mensen doen (gedrag) gezien, de verklarende variantie is doorgaans ook weer niet overdreven groot. Andere factoren van persoonlijke aard (afspraken met jezelf maken over hoe of hoeveel vlees te minderen bijvoorbeeld) of omstandigheden in de consumptieomgeving (in een gezin waar men dol is op vlees is het minder eenvoudig je vleesminderende intenties in gedrag om te zetten), zijn al dan niet behulpzaam om de kloof tussen woord en daad te overbruggen.

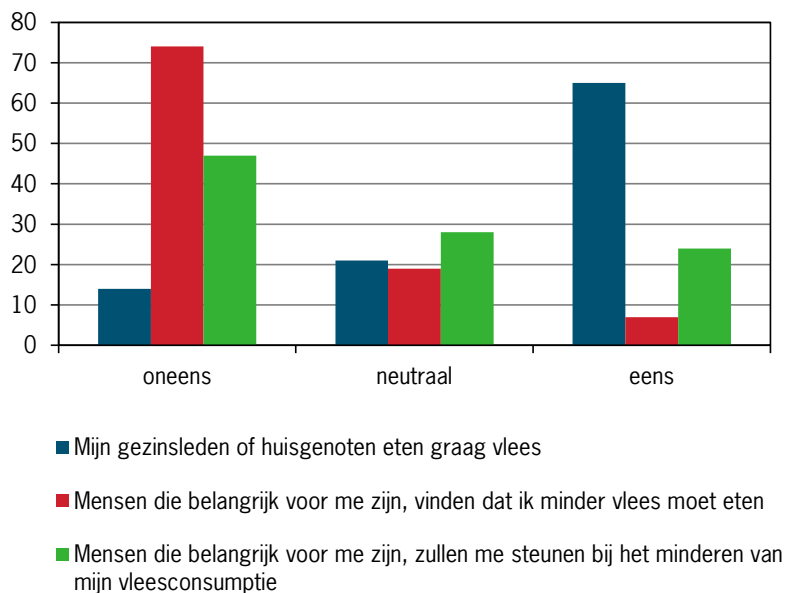
Voor wat de sociale omgeving betreft, is een aantal stellingen aan de respondenten voorgelegd om op te reageren. De opmerking 'Mijn huisgenoten of gezinsleden eten graag vlees' wordt door bijna twee derde (65%) onderschreven (zie figuur 2.5). Dit bevestigt dat vlees eten dé sociale norm is die fungeert als het uithangbord van het carnivore eetregime - en die in beginsel niet in het voordeel werkt van het dichten van de afstand tussen vleesminderende intenties en feitelijk gedrag.

In het verlengde hiervan is een tweetal andere stellingen voorgelegd aan de hand waarvan we een beeld wilden krijgen over sociale druk respectievelijk sociale steun: 'Mensen die belangrijk voor me zijn, vinden dat ik minder vlees moet eten' (zie figuur 2.5) en 'Mensen die belangrijk voor me zijn zullen me steunen bij het minderen van mijn vleesconsumptie' (zie figuur 2.5). De ondervraagde mensen zijn het weinig eens met elk van beide beweringen. Vooral de eerstgenoemde, die refereert aan ervaren sociale druk, wordt weinig erkend: slechts 6% is het hiermee eens. De stelling waarin verwezen wordt naar sociale stimulans mag rekenen op meer instemming met een score van 24%. In de grafieken worden de verschillen tussen de segmenten weergegeven. Door de bank genomen geldt dat hoe minder vlees men eet, des te meer men het eens is met beide stellingen: de mensen die minder vlees eten ervaren meer sociale druk en steun dan mensen die meer vlees eten. Dit gegeven correspondeert met Australisch onderzoek waarin wordt gevonden dat wanneer familie of vrienden minder of geen vlees eten dit van invloed is op de vleesconsumptie (Lea en Worsley, 2001).¹ Maar bijzonder voorspellend is het in ons geval zeker niet omdat onze hoofdconclusie is dat er over het algemeen betrekkelijk weinig sociale druk en steun vanuit de omgeving wordt ervaren om minder vlees te eten. De sociale omgeving lijkt op basis van deze bevindingen nauwelijks een rol te spelen om een mogelijke discrepantie tussen zeggen en doen te verkleinen - bijvoorbeeld door iemand anders op het 'inconsistente' gedrag te wijzen (stick) of aan iemand het 'goede' voorbeeld te geven (carrot).

¹ Een noemenswaardige niet-wetenschappelijke bevinding in dit kader wordt gedaan door de schrijfster Karen Duve, die in *Fatsoenlijk eten* (2012: 181) noteert: 'Tot mijn verbazing lijkt het niet alleen van belang tot welke overtuiging ik ben gekomen, maar ook welke overtuigingen de mensen erop nahouden met wie ik omga. Als ik met vleeseters samen ben, besluit ik in de toekomst gewoon veel minder vlees en zuivelproducten te eten, een fractie van wat ik vroeger at. [...] Dat is meer dan men van mij mag verwachten. Maar als ik met veganisten samen ben, is het meteen over met het gevoel dat men niet nog meer van mij mag verwachten.'

Figuur 2.5

Reacties op stellingen over sociale omgeving en vleesconsumptie

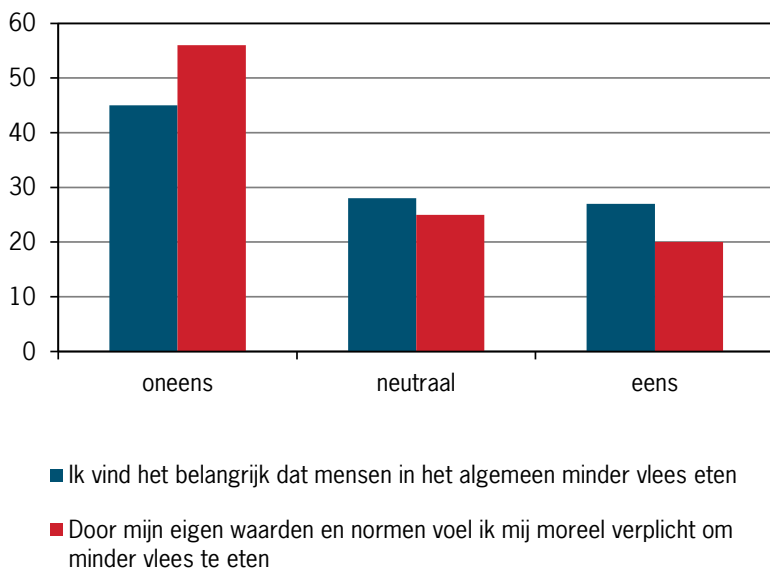

Leggen mensen zichzelf dan druk op om vlees te minderen? Zijn ze mogelijk geneigd zelf wel enige invloed uit te oefenen op andere mensen in hun eigen omgeving? Antwoorden op beide gestelde vervolgvragen geven enige invulling aan de persoonlijke norm die mensen voor zichzelf hanteren. Een meerderheid van 56% antwoordt afwijzend op de vraag of men zich moreel verplicht voelt om *zelf* vlees te minderen (zie figuur 2.6). Een minderheid van 45% vindt het belangrijk dat *andere* mensen vleesminderen. Eén op de vijf respondenten herkent zich in de 'verplichtende' vleesreducerende invloed die van de eigen normen en waarden uitgaat. Een nog wat hoger aantal respondenten (27%) geeft aan er in algemene zin belang aan te hechten dat mensen minder vlees eten (zie figuur 2.6). Er bestaat duidelijk verschil in de aanwezige instemming of afkeuring tussen de segmenten: hoe lager de eigen vleesconsumptie des te meer men zich verplicht voelt *zelf* het eten van vlees te matigen en des te minder men het oneens is met de stelling dat het belangrijk is dat *anderen* hetzelfde doen. Over de volle breedte bezien wordt de persoonlijke norm in sterkere mate op anderen vleesconsumptiegedrag betrokken dan op het eigen vleesconsumptiepeil.

Terwijl de hand wel degelijk in eigen boezem wordt gestoken, wordt ook duidelijk naar anonieme anderen gekeken. Niets menselijks is ook onze respondenten vreemd.

Figuur 2.6

Reacties op stellingen over vleesminderen door jezelf en door anderen

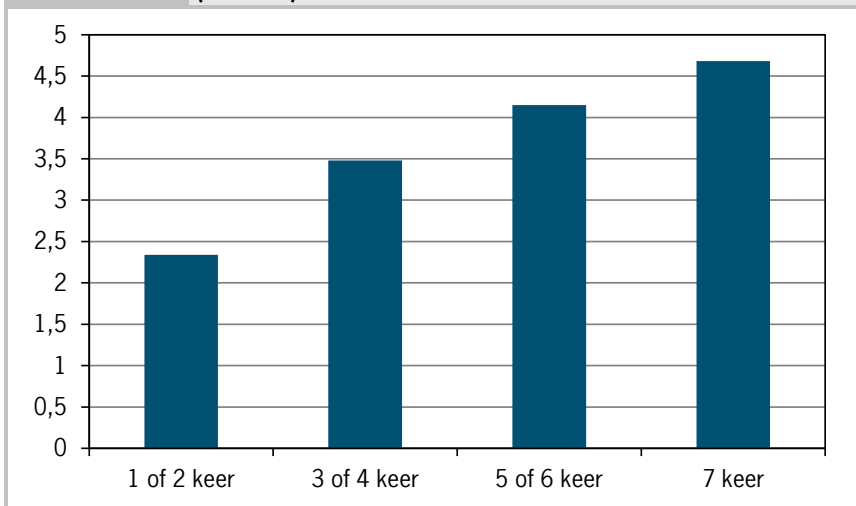

Biedt de tweede suggestie, het idee van een tweedeling in de consumentenbevolking tussen 'hedonisten' en 'asceten', dan soelaas om het gezamenlijk bestaan van een hoog aantal vleesminderaars en een constante hoeveelheid vlees die geconsumeerd wordt te begrijpen? Een uitkomst uit het 2011-onderzoek geeft een aanwijzing voor een kloof tussen duidelijke vleesminnaars en duidelijke vleesverlaters. Het blijkt dat mensen die aangeven dagelijks vlees te eten bij de warme maaltijd ook de mensen zijn die tijdens het ontbijt en/of de lunch meer vleeswaren consumeren, terwijl mensen die bij het warme eten minder vaak vlees eten ook minder vaak vleeswaren nuttigen. Figuur 2.7 laat zien dat hoe vaker men 's avonds vlees eet, des te frequenter men vleeswaren overdag eet. En aangezien de hoeveelheid vleeswaren ook meetellen in de marktcijfers - vleeswaren zijn goed voor circa 30% van het geconsumeerde vlees - past het beeld van 'hedonistische' vleeseters, die alle maaltijden (ontbijt, lunch, diner)

graag vlees op het bord hebben, en 'ascetische' vleeseters, voor wie geldt dat vlees er minder bij hoort, bij het simultaan bestaan van fervent flexitarianisme en constant carnivorisme.

Figuur 2.7

Gemiddeld aantal dagen per week dat vlees wordt gegeten tijdens ontbijt of lunch, per segment (op basis van frequentie per week van vleesconsumptie tijdens warme maaltijd) (N=1253)

Ten slotte doen we de suggestie van compensatiegedrag aan als mogelijke verklaring voor het gegeven van vleesminderaars enerzijds en op peil blijvende vleesvraag anderzijds. In de 2011-survey is een paar stellingen opgenomen dat we er in dit verband bij kunnen halen. Aan mensen is gevraagd in hoeverre ze het (on)eens zijn met de volgende opmerkingen: 'Na een dagje zonder vlees heb ik extra behoefte aan vlees' en 'Na een barbecue met veel vlees eet ik de volgende dag minder vlees'. Iets meer dan een vijfde (22%) herkent zich in de eerste stelling. In hun geval zou het dus inderdaad zo kunnen zijn dat de afname in de hoeveelheid geconsumeerd vlees vanwege de vleesloze dag (meer dan) teniet wordt gedaan door de hoeveelheid vlees die de volgende dag wordt gegeten. Aan de andere kant kan een meerderheid van 55% zich weinig voorstellen bij deze bewering en antwoordt het ermee oneens te zijn. Vleesminderen en op peil blijven van de hoeveelheid vlees die we gezamenlijk consumeren laten zich maar matig begrijpen op basis van deze vraag.

Iets beter zicht op compensatie als een mogelijke factor van betekenis krijgen we als we kijken naar de reacties die op de tweede stelling zijn gegeven. Een aanzienlijke hoeveelheid respondenten (45%) geeft aan in te stemmen met de bewering dat er minder vlees wordt gegeten als daags daarvóór gebarbecued is. Ongeacht of sociale wenselijkheid hier een rol heeft gespeeld, draagt het onderschrijven van dit compensatiegedrag bepaald niet bij aan het verhelderen van het onveranderlijke vraagpeil van vlees. Redeneren we van de andere kant en kijken we naar de 19% die neutraal antwoordt en de 36% die zich niet kan vinden in het eten van minder vlees nadat de vorige dag uitbundig gesmuld is van barbecuevlees, dan komen we tot een meerderheid die níet compenseert voor een overmatige vleesinname. Zeker als we de specifieke verwijzing naar barbecueën veralgemeniseren en veronderstellen dat de reacties aangeven dat mensen helemaal niet zo 'afgepast' bezig zijn met de hoeveelheid vlees die ze eten op de dag na een vleesrijk maal ('vleesfestijn'), dan werpt dit licht op de stabiele vraag naar vlees die de marktcijfers van het Productschap Vee en vlees laten zien.

Onze slotsom is dat alle drie de suggesties om het paradoxale van de gelijktijdige aanwezigheid van flexitariërs enerzijds en constante vraag naar vlees anderzijds begrijpelijk te maken, voorlopig geen doorslaggevende verklaring opleveren. Allemaal spelen ze enige rol van betekenis en zijn ze van invloed op de paradox. Maar geen van de drie springt er duidelijk bovenuit. Er is niet eenvoudig vast te stellen welke factor welk verklarend gewicht in de schaal werpt dan wel hoe ze elkaar mogelijk beïnvloeden. Het blijft dus zoeken naar het vinden van consistentie in deze paradox en naar de invloed van mogelijke andere factoren.

Bevindingen in bullets

- *Paragraaf 2.2.* Het aantal verstokte vleeseters en het aantal fervente flexitariërs/vegetariërs is ongeveer even groot: 18,4% van de consumenten eet dagelijks vlees; 14,8% eet 1 of 2 dagen per week vlees en Nederland telt ongeveer 4,5% vegetariërs en veganisten. Zo'n 20% van de Nederlanders is dus serieus bezig met vleesarm of vleesloos eten. Tellen we iedereen als vleesminderaar mee die ten minste 1 dag in de week geen vlees eet, dan behoort meer dan driekwart (77,1%) tot de groep van vleesminderaars. De mensen die minstens 3 dagen in de week een vleesloze warme maaltijd nuttigen, zijn goed voor 42,5% van het totaal.
- *Paragraaf 2.3.* Een substantiële groep mensen is bezig hun vleesconsumptie te matigen of van plan dit het komende jaar te doen. Bijna 30% geeft aan het afgelopen jaar minder vlees te zijn gaan eten en ruim een kwart heeft het voornemen om te gaan minderen. Tussen de mensen die aangeven geminderd te hebben het afgelopen jaar en de intentie dit voort te zetten het komende jaar, bestaat een grote overlap: meer dan 20% geeft te kennen dat dit allebei van toepassing op ze is. Praktisch betekenen deze percentages dat er meerdere miljoenen Nederlanders actief bezig zijn met vleesminderen.
- *Paragraaf 2.3.* Vleesminderen is een realiteit. Dit doet echter niet vergeten dat de massa van de mainstream vasthoudt aan het bestaande patroon van vleesconsumptie. Een meerderheid van de ondervraagde mensen (65,8%) geeft aan in het afgelopen jaar niets aan hun vleesconsumptie te hebben veranderd. Een vergelijkbaar percentage (67,8%) mensen geeft aan evenmin van plan te zijn het komende jaar hun vleesconsumptie te minderen. De overlap tussen beide groepen respondenten is groot (86,1%) en gezamenlijk vertegenwoordigen ze een 'statische' meerderheid van 58,3%.
- *Paragrafen 2.3 en 2.4.* Hoewel velen vanuit onderzoeksperspectief feitelijk als vleesminderaar of flexitariër zijn te omschrijven, noemen mensen zichzelf meestal niet zo. Beide benamingen roepen bij weinigen herkenning of positieve associaties op. Slechts 13% betitelt zich desgevraagd als zodanig. Jezelf vleesminderaar of flexitariër noemen, is allerm minst vanzelfsprekend. Vleesminderen staat bijvoorbeeld ook niet als 'hip' te boek. De identificatiefactor is laag te noemen. Eenzelfde beeld ontstaat ook uit de reacties van respondenten op vragen over de betekenis die ze persoonlijk aan iconische waarden van (het eten van) vlees hechten.
- *Paragraaf 2.4.* Vlees en dierlijke producten, zoals kaas of eieren, staan hoog in de 'voedselhierarchie'. Ook in het voedselpakket van vleesminderaars nemen ze prominente plekken in. Maar deze hiërarchie is minder rigide dan wel wordt voorgesteld. Er bestaat variatie in de hiërarchie die vleesminnaars aanbrengen en mensen die nauwelijks vlees eten.
- *Paragraaf 2.5.* De aanwezigheid van veel flexitariërs in Nederland gaat samen met een constant blijvende hoeveelheid vlees die geconsumeerd wordt. Een zoektocht aan de hand van een aantal suggesties om deze paradoxale situatie begrijpelijk te maken, levert niet de vondst op van een doorslaggevende verklaring. Het blijft dus zoeken naar het vinden van consistentie in deze paradox.

3 Afzonderlijke aandachtspunten en aanvullende analyse

3.1 Introductie

In het streven beter zicht te krijgen op vlees eten, vleesminderen en vleesminderaars is in vergelijking met *Vleesminnaars, vleesminderaars en vleesmijders* een aantal onderwerpen uitgebreider meegenomen in de 2011-vragenlijst. Relevant geachte aandachtspunten die zijn ingebracht om meer licht te werpen op vlees eten en vleesminderen, zijn de betekenis van dierenwelzijn voor mensen (3.2), hun beoordeling van vegetarische burgers als zodanig en in vergelijking met andere eiwitalternatieven voor vlees zoals vis, kaas, peulvruchten of noten (3.3). Ook proberen we een glimp op te vangen van hoe moeilijk of makkelijk mensen het vinden om in de alledaagse praktijk vleesloos of vleesarm te koken en te eten (3.4). Hoe mensen tegen vlees(loos) eten aankijken in relatie tot gezondheid, is onderzocht door ze te laten reageren op enkele stellingen hierover (3.5). Na deze afzonderlijke aandachtspunten in de paragrafen 3.2 tot en met 3.5 worden vleesminderaars in een aanvullende analyse op meer aspecten onderscheiden dan alleen aan de hand van het aantal dagen dat men vlees(loos) eet. Dit blijkt van toegevoegde waarde voor de verdere profilering van vleesminderaars en is daarmee behulpzaam om ze beter te leren kennen.

3.2 Diervriendelijkheid en vlees eten

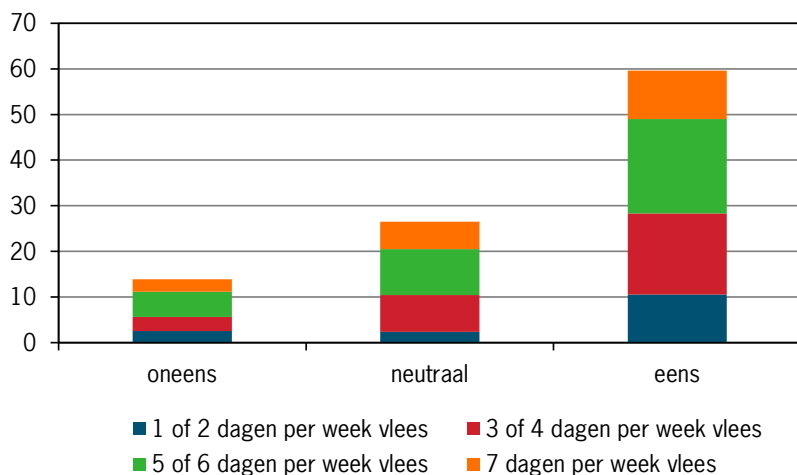
Het eten van vlees heeft ook een bijzondere plaats in ons voedselpakket vanwege de noodzakelijkheid dat er dieren voor doodgemaakt moeten worden. Dit gegeven maakt het eten van vlees niet onomstreden. Voor menig vegetariër of veganist is het een voorname reden om te kiezen voor een plantaardig dieet. Het lijkt voor de hand te liggen dat mensen die aangeven dat dierenwelzijn een belangrijke factor voor ze is, ook meer bewust bezig zijn met vlees eten en vleesminderen. Maar in de praktijk verhouden belang hechten aan dierenwelzijn en vleesreductie zich niet altijd of automatisch als communicerende vaten tot elkaar. Er dient rekening gehouden te worden met discrepantie tussen houding en gedrag; tussen zorgen die consumenten hebben over de wijze waarop dieren worden gehouden en het negatieve beeld dat ze hiervan hebben enerzijds en

hun koop- en eetgedrag anderzijds (zie Holm en Møhl, 2000; Ngapo et al., 2003). Voorzichtigheid is geboden bij al te directe redeneringen, zoals grote dierenliefde impliceert kleine vleesconsumptie, of hoge waarde hechten aan dierenwelzijn betekent lage waarde hechten aan vlees eten, dan wel consumenten die kiloknaller-vlees kopen zijn niet geïnteresseerd in dierenwelzijn. Dergelijke logica is snel te rechtlijnig.¹

Behalve een gelijktijdige aanwezigheid van vleesminderen en van constante vleesvraag, zoals we hiervoor hebben geconstateerd, stuiten we hier op de verwante paradox dat dierenwelzijn als belangrijk issue voor mensen samengaat met het consumeren van vlees. Steve Loughnan en collega's (2010) spreken in dit verband van een 'meat paradox' om aan te geven dat veel mensen tegelijkertijd afkeuren dat dieren pijn lijden en van het eten van vlees houden. In de woorden van Rod Preece (2008: 1): 'Many say they love animals. But all that the evidence suggests is that they love to eat them.' Sterker, de co-existentie van 'ik houd van dieren' en 'ik houd van vlees eten' is hoegenaamd onproblematisch in de beleving van veel consumenten - hoezeer men zich hierover ook kan verbazen, zoals bijvoorbeeld Hal Herzog (2010) doet (zie verder 4.2).

Dat vlees eten onverkort als een vanzelfsprekendheid geldt voor de meeste mensen, dat hebben we hierbovenesignaleerd. Dat dierenwelzijn een waarde is waar mensen de nodige waarde aan hechten, is voor veel mensen eveneens een vanzelfsprekendheid als we afgaan op de antwoorden die door onze respondenten zijn gegeven. Figuur 3.1 laat zien dat een ruime meerderheid van 59,6% een bevestigend antwoord geeft op de vraag of dierenwelzijn belangrijk is. Minderheden van 26,5% en 13,9% reageren respectievelijk neutraal of geven aan dierenwelzijn niet belangrijk te vinden. Er zijn geen significante verschillen gevonden tussen meer en minder frequente vleeseters en het belang dat ze zeggen te hechten aan dierenwelzijn. Mensen die dierenwelzijn belangrijk vinden zijn niet per se degenen die minder vlees eten. Dit maakt dat de 'vleesparadox' van toepassing is op onze onderzoekspopulatie.

¹ In een Nederlandse studie van een aantal jaren terug wordt wel een verband gesuggereerd tussen moreel ongemak over het eten van vlees vanwege dierenwelzijn enerzijds en vleesminderen anderzijds. Althans wat betreft het voornemen om te vleesminderen. Van de vleeseters geeft in deze studie 69% aan zich ambivalent te voelen over vlees eten. Er wordt gevonden dat mensen die met een grotere ambivalentie ten opzichte van het eten van vlees stonden, sterkere intenties hadden om in de toekomst minder vlees te gaan eten (Berndsen en Van der Pligt, 2004).

Figuur 3.1**Reacties op de stelling 'Dierenwelzijn is belangrijk voor mij' verdeeld over de segmenten**

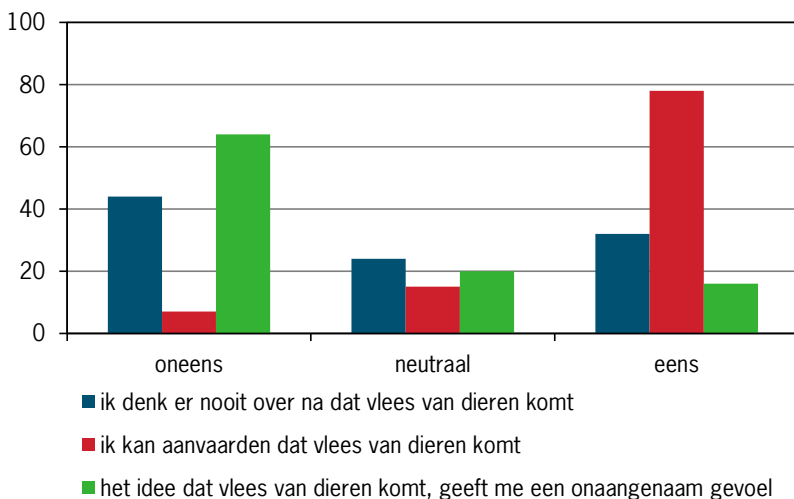
Belang hechten aan dierenwelzijn zonder dit (al te zeer) invloed te laten hebben op de eigen vleesconsumptie is voor mensen beter verenigbaar te maken wanneer er 'afstand' wordt genomen van de 'logische' relatie tussen beide. Om de dissonantie tussen het eten van vlees en morele verantwoordelijkheid voor het welzijn van dieren op te lossen, dient óf het eetgedrag óf de standpuntbepaling te veranderen. Minder vlees eten of diervriendelijker vlees eten zijn gedragsopties. Het beeld van dieren beter in overeenstemming proberen te brengen met het blijven eten van vlees dan wel het beeld van dieren op afstand te houden van vlees eten, zijn andere mogelijkheden.

Voor wat het laatste betreft noemen we hier heel kort enkele relevante onderzoeksbevindingen. Carolien Hoogland en collega's (2005) hebben het over dissociatie van vlees van zijn dierlijke oorsprong als een manier om persoonlijke waarden minder te laten conflicteren met een vleesetend consumptiepatroon. Het komt erop neer dat je jezelf er zo min mogelijk aan herinnert dat vlees van dieren afkomstig is en gerelateerd is aan het welzijn van dieren. Een dergelijk negeren, dat de theorie van cognitieve dissonantie bevestigt, vonden bijvoorbeeld Lucy Mayfield en anderen (2007) ook: veel mensen denken niet na over dierenwelzijn - terwijl ze het in meerderheid wel belangrijk zeggen te vinden - wanneer ze vlees kopen en vinden het evenmin prettig te bedenken dat vlees van een levend dier afkomstig is. Het recente werk van Steve Loughnan en

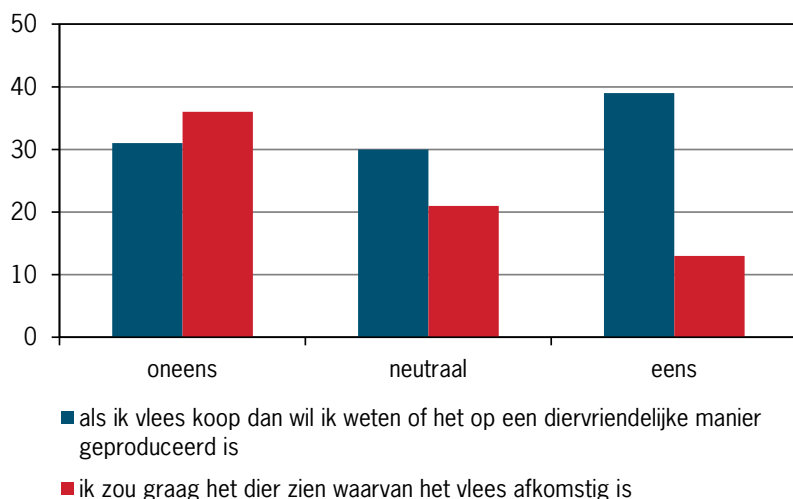
diens collega's (Bastian et al., 2012; Bratanova et al., 2011; Loughnan et al., 2010; zie ook Bilewicz et al., 2011) betreft experimenteel onderzoek naar de zogenaamde demoralisatie van dieren. Dit betekent zoveel als dat vlees eten leidt tot minder morele consideratie (moral concern) met dieren. Aan dieren die we opeten worden beperkte mentale en emotionele eigenschappen toegekend. Een dergelijke neiging om mentale capaciteiten van eetbare dieren minder hoog aan te slaan - nadat we ze hebben opgegeten - helpt dieren als 'voedsel' te accepteren en de relatie tot de capaciteit van dieren om te lijden overkomelijk te maken. Kortweg, bagatelliseren van de verstandelijke en voelende vermogens van dieren die we opeten, helpt het vermogen van dieren om te lijden gering(er) te schatten, wat verminderde morele zorg om dieren mogelijk maakt en, bijgevolg, het eten van vlees zorgelozer maakt en moreel ontlast.

Of en in hoeverre mensen hun perceptie van vleesdieren aanpassen op een wijze die ondersteuning biedt aan de demoralisatie van dieren, hebben wij niet als zodanig onderzocht. Wel hebben we - geïnspireerd door studies van De Boer et al. (2007) en Vanhonacker en Verbeke (2009) - een aantal stellingen voorgelegd met de bedoeling een beeld te krijgen van de afstand die mensen al dan niet nemen van vlees eten en de dierlijke oorsprong van vlees. We nemen er hier een vijftal mee: (1) 'Ik denk er nooit over na dat vlees van dieren komt'; (2) 'Ik kan aanvaarden dat vlees van dieren afkomt'; (3) 'Het idee dat vlees van dieren komt, geeft me een onaangenaam gevoel'; (4) 'Als ik vlees koop dan wil ik weten of het op een diervriendelijke manier geproduceerd is'; (5) 'Ik zou graag het dier zien waarvan het vlees afkomstig is' (zie figuren 3.2 en 3.3). De eerstgenoemde drie stellingen gaan direct over de vlees-dierrelatie en de twee overige meer over het productieproces. De reacties op de vraag of men ooit of nooit erbij stilstaat dat vlees van dieren afkomstig is, laten een behoorlijke driedeling zien. Kennelijk is het voor veel mensen zoiets vreemds - óf zo'n open deur - dat ze dit nauwelijks tot niet doen. Of ze er zich wel eens mee bezighouden of niet, de aanvaardbaarheid van het voldongen feit dat vlees van dieren afkomstig is - ten minste tot de tijd dat in-vitrovlees realiteit wordt -, is groot: 78% stemt hiermee in. Deze grote mate van acceptatie vertaalt zich omgekeerd in betrekkelijk lage scores als het gaat over de mate waarin mensen zich ongemakkelijk voelen bij het gegeven dat vlees van dieren komt.

Figuur 3.2 **Reacties op stellingen over de dierlijke oorsprong van vlees**

Terwijl uit de reacties op de tweede en derde bewering spreekt dat de meeste mensen bepaald geen beklemd gemoed hebben met betrekking tot de dierlijke oorsprong van het stukje vlees dat ze eten, getuigen de reacties op de eerste stelling er in belangrijke mate van dat de nodige afstand wordt gehouden van de dierlijke oorsprong van vlees. Dit laatste ligt in lijn met de uitkomsten die de vierde en vijfde stelling opleveren. Of men zich herkent in het beeld van iemand die op de diervriendelijke productiewijze van het gekochte vlees let, wordt wisselend gereageerd. Bijna 4 op de 10 respondenten acht dit op zichzelf van toepassing, maar 6 op 10 vindt dit iets wat ze weinig of niet doen. Nog afhoudender wordt er gereageerd op de nog specifiekere bewering of er belangstelling is voor het zien van het dier waar het vlees dat men koopt en consumeert van afkomstig is. Twee derde van de ondervraagde mensen wijst dit direct van de hand. Slechts 13% zou deze 'kennismaking' wel aan willen gaan. Dergelijke resultaten suggereren dat vlees als eindproduct en dier als grondstof liever uit elkaar worden gehouden. In die zin doen consumenten in wezen hetzelfde als het productaanbod, waar het keurig verpakte en versneden vlees zich distantieert van de dierlijke origine. Onherkenbaar van levende have en via een ongemerkt doden van dieren komt vlees tot ons - wat consumenten vervolgens weer helpt met het bewaren van hun eigen reserve om vlees met de bron ervan te verbinden (zie ook De Bakker en Dagevos, 2010: 63).

Figuur 3.3**Reacties op stellingen over de afkomst van vlees en diervriendelijkheid**

3.3 Vleesvervangers en hun bijdrage aan vleesminderen

Vleesvervangers, in de vorm van vegetarische burgers of plantaardige worstjes en dergelijke, gelden als een serieus alternatief voor vlees. Vleesvervanger dient veelal in hoge mate letterlijk te worden genomen. De spil van de productontwikkeling en het marketingbeleid is zo goed als mogelijk de smaak en textuur van vlees te benaderen. Het verschil tussen vleesvervanger en vlees zo klein mogelijk maken is de gangbare doelstelling. De heilige graal is een perfecte imitatie van vlees dat geen vleesproduct is. De nodige investeringen zijn de voorbije jaren gedaan om productkwaliteiten van vleesvervangers zodanig te verbeteren dat ze die van vlees benaderen of zelfs evenaren. De inspanningen hebben tot resultaat geleid. Menig vleesvervanger heeft intussen een smaakbeleving en mondgevoel die nauwelijks tot niet van vleesproducten zijn te onderscheiden. Deze productinnovatie versterkt de idee dat vleesvervangers een belangrijke wegbereider zijn voor de realisatie van vleesminderen. Het geval wil echter dat onze onderzoeksdata aanleiding geven hier een vraagteken bij te plaatsen.

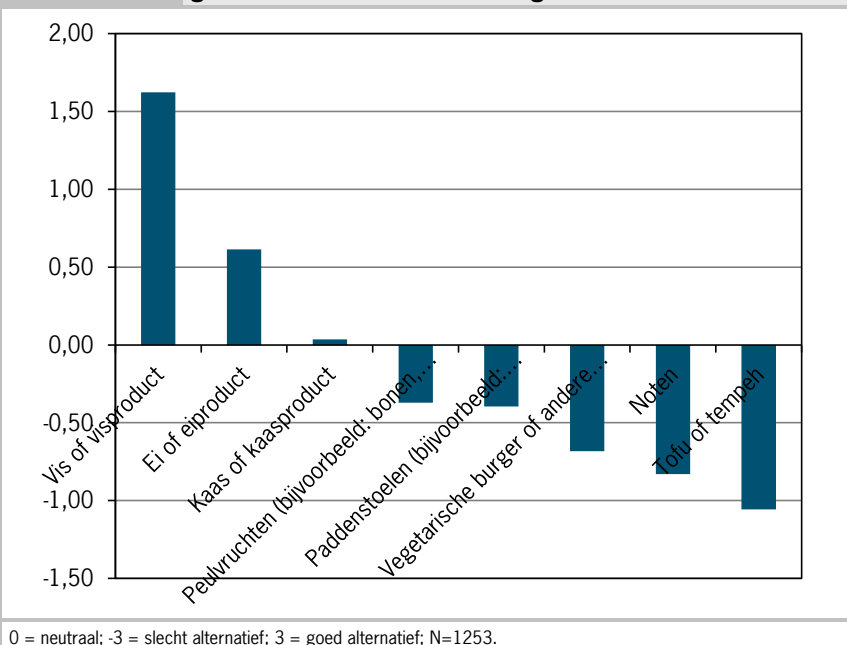
Consumentgericht onderzoek naar vleesvervangers door Annet Hoek en collega's (Hoek et al., 2011a; 2011b) neemt in de beschouwingen ook nadrukkelijk mee dat vleesvervangers de productkwaliteiten van vlees zo goed mogelijk

moeten benaderen om consumentenbelangstelling te wekken. De aantrekkelijkheid en waardering van vleesanalogen voor consumenten wordt in verband gebracht met de gelijkenis van vleesvervangers met vlees. Het basale punt of vleesvervangers in consumentenogen überhaupt een hoopgevend alternatief voor vlees zijn is als zodanig geen (onderzoeks)vraag.

Op verschillende plaatsen in onze survey komen vleesvervangers aan de orde. Uit de reacties van onze respondenten tekent zich een nogal ontlusterd beeld af van de positie en het imago van vleesvervangers. Zojuist is hiervan al een voorbeeld gegeven toen we het hadden over de voedselhiërarchie. Vleesvervangers kwamen bepaald niet sterk uit de bus in de rangschikking van eiwitbronnen. Opmerkelijk genoeg kregen 'veggieburgers' niet alleen een lage waardering onder verwoede vleeseters, maar ook onder flexitariërs - die toch te beschouwen zijn als een belangrijke doelgroep van vegetarische burgers.

De lage positie van vleesvervangers correspondeert met de antwoorden van de respondenten op de vraag in welke mate ze een aantal producten een goed of een slecht alternatief voor vlees vinden.¹ Figuur 3.4 geeft aan dat vis of visproducten het meest positief worden beoordeeld, gevolgd door ei of eiproduct en kaas of kaasproduct. Deze volgorde volgt bijna exact de frequentie waarmee diverse alternatieve eiwitproducten ter vervanging van vlees worden geconsumeerd (zie figuur 3.5). Evenals bij de vraag over de voedselhiërarchie geldt ook nu dat de volgorde in de hoge en lage waarderingen voor de verschillende vleesalternatieven in hoofdzaak hetzelfde is onder vleesminnaars en (gematigde) vleesminderaars. Verschil is er wel in de mate van waardering: met uitzondering van vis worden vleesalternatieven positiever beoordeeld naarmate men minder vlees eet.

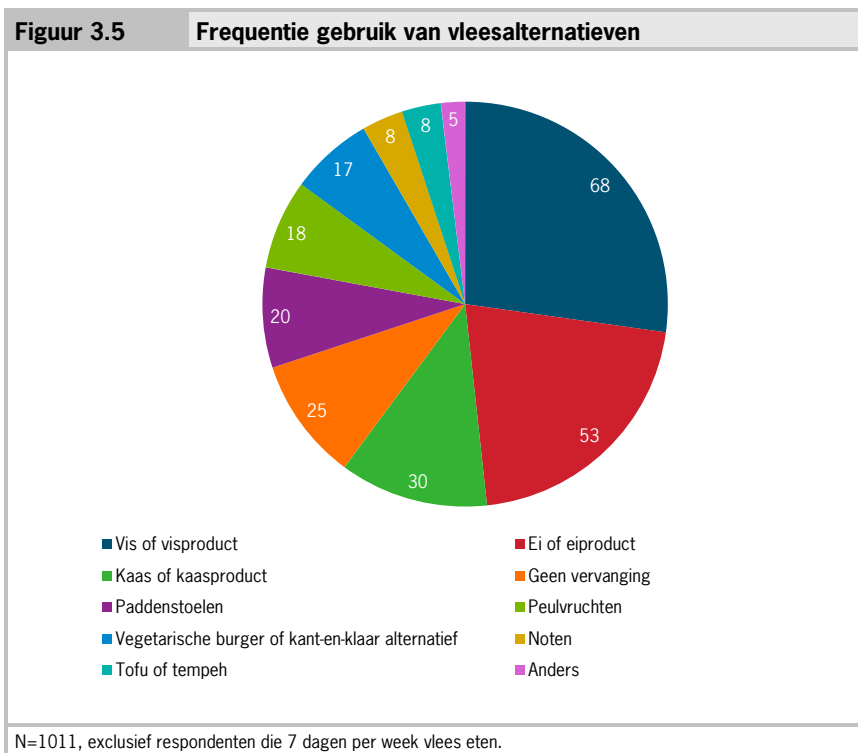
¹ Nogmaals voor alle duidelijkheid: we gebruiken in deze studie het woord vleesvervanger specifiek voor vegetarische burgers en geven aan vleesalternatieven juist een generieke betekenis: dit woord omvat allerhande plantaardige of dierlijke eiwitbronnen variërend van vis en ei tot peulvruchten en noten.

Figuur 3.4**Beoordeling vleesalternatieven ten opzichte van hun geschiktheid om vlees te vervangen**

De voor dit onderzoek ondervraagde mensen geven aan weinig getextu-reerde vleesvervangers te consumeren. In vergelijking met andere alternatieven voor vlees komen vleesvervangers in de strikte zin van vegaburgers of andere plantaardige vleesanalogen er bekaaid vanaf. Figuur 3.5 laat zien dat 17% van de respondenten aangeeft dat ze wel kiezen voor een vegetarische burger of andere kant-en-klare vleesvervanger van merken als Valess, Vivera, Quorn of Tivall. De vraag wat men eet als men tijdens een warme maaltijd vlees vervangt mocht beantwoord worden met het aanvinken van meerdere antwoordmogelijk-heden. Desondanks gooien vegetarische burgers minder hoge ogen dan de op-tie het vlees weg te laten zonder dit ergens door te vervangen (24,5%). Scherp gezegd: men eet nog liever niets dan veggieburgers of aanverwante producten. Genuanceerd gezegd: vanwege de geconstateerde samenhang tussen beoorde-ling en frequentie is het gezegde onbekend maakt onbeminde van toepassing op vegetarische burgers. Dit laat zich ook nog eens illustreren als we kijken naar de spreiding per segment: onder consumenten die slechts 1 of 2 dagen per week vlees eten geeft 29,4% van de respondenten aan weleens vegaburgers te gebruiken, in het segment van consumenten die 3 of 4 dagen per week vlees-

loos eten is dit 16,8% en in het segment waarin 5 of 6 dagen per week vlees wordt gegeten is het percentage 10,8%. De achterliggende logica is vermoedelijk te vinden in de grotere behoefte aan een meer gevarieerd productaanbod van alternatieve eiwitbronnen voor vlees naarmate men behoort tot de meer fanatieke flexitariërs.

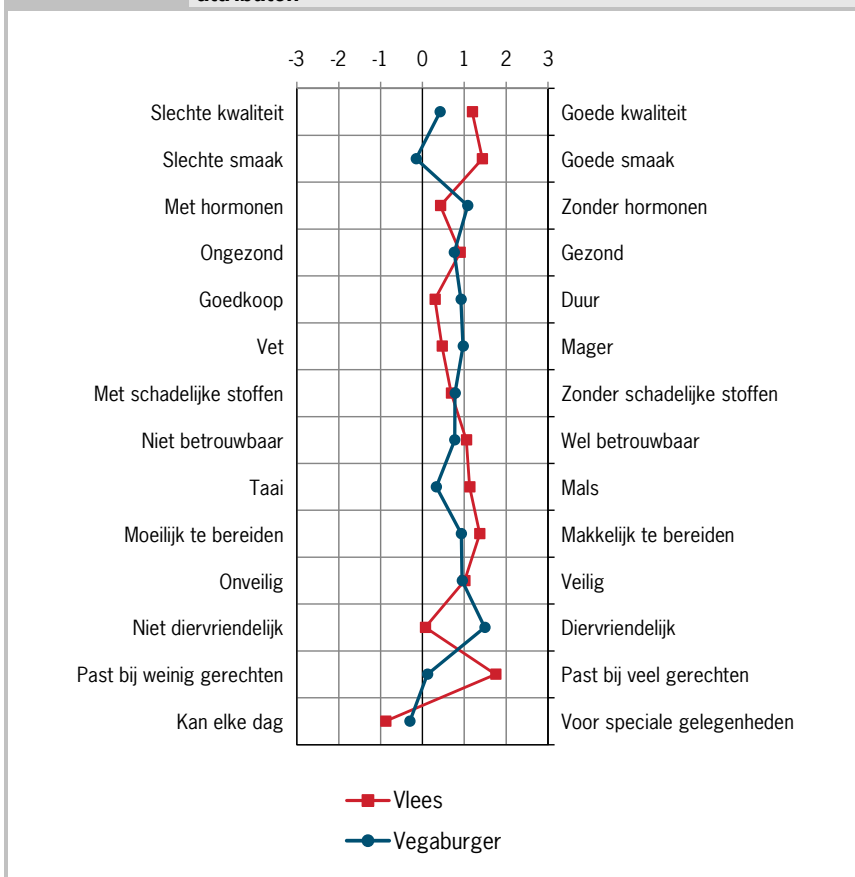
Evenals bij de reacties op de voedselhiërarchievraag zien we hier dat hoe vaker men vlees eet, des te vaker men de toevlucht zoekt tot het (dierlijke) alternatief dat vis biedt. Ei of eiproducten worden door alle consumentensegmenten even vaak gebruikt als vleesalternatief, terwijl de overige substituten (kaas, paddenstoelen, peulvruchten, vegaburgers, noten, tofu/tempeh, geen vervanging, anders) significant vaker worden gebruikt naarmate men minder vlees eet.

Voordat we tot de conclusie zouden komen dat de vegetarische burger door consumenten nauwelijks als een serieus alternatief wordt gezien, geven de scores van vlees en vegaburgers op een keur van attributen - die geïnspireerd

zijn op Verbeke en Viaene, 1999 - opvallend overeenkomstige resultaten. Hoewel de scores weinig uitgesproken zijn door hun hoge mate van 'neutraliteit' en de verschillen niet ver uit elkaar liggen, zijn ze wel significant (met uitzondering van Met/Zonder schadelijke stoffen en Veilig/Onveilig).

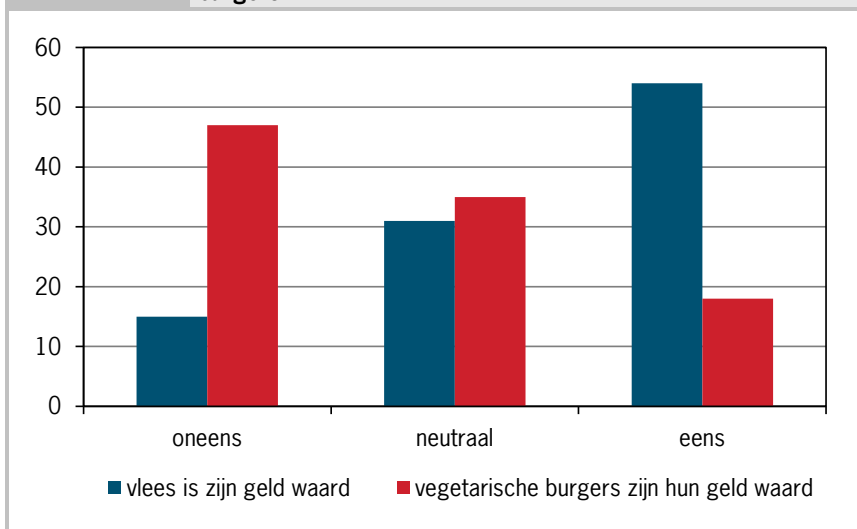
Figuur 3.6 Verschillen tussen vlees en vleesvervangers op diverse attributen

Bij wijze van achtergrondinformatie bij figuur 3.6 is te vermelden dat frequentie relateert aan normaal: hoe minder vlees men eet, des te meer wordt vlees gezien als iets voor speciale gelegenheden en vegaburgers als iets voor alledag. Omgekeerd vinden vleesminnaars vlees meer iets voor elke dag en zijn vegaburgers geen alledaagse kost. Ofwel, wat men zelf vaak eet, kan elke dag.

Figuur 3.6 geeft aan dat smaak en de gebruiksmogelijkheden van vegetarische burgers duidelijk lager worden aangeslagen dan de smaak van vlees en het gemak waarmee het is in te passen in het menu. Een andere noemenswaardigheid is dat vegaburgers duurder worden gevonden dan vlees. De prijs van vlees wordt door de verschillende segmenten hetzelfde beoordeeld. Wel vinden mensen die 1 of 2 keer per week vlees eten vegaburgers minder duur dan mensen die 5 of 6 keer vlees eten. Een voor vegetarische burgers weinig gunstige prijs-kwaliteitinschatting is ook aan te treffen als we in figuur 3.7 kijken naar de reacties op de beweringen 'Vlees is zijn geld waard' en 'Vegetarische burgers zijn hun geld waard' (beide stellingen zijn geïnspireerd op items uit de Food Choice Questionnaire - Steptoe et al., 1995).

Figuur 3.7 De beoordeling van de prijs voor vlees en vegetarische burgers

Hoe we het ook wenden of keren, de positie van vleesvervangers ten opzichte van andere alternatieven voor vlees is niet sterk te noemen als wordt afgegaan op de hier geboekte empirische onderzoeksresultaten. Dit roept de vraag op hoe houdbaar de aanname is dat vleesvervangers een serieus te nemen route vormen die leidt naar een verlaagde vleesconsumptie. Vegetarische burgers doorstaan de toets der vergelijking met vlees evenmin glansrijk: hoewel veel productattributen van vlees en vleesvervangers tamelijk overeenkomstig worden ingeschat, is de prijs-kwaliteitverhouding die consumenten toekennen

aan vlees veel beter dan die van vleesvervangers (figuur 3.7) en bungelen vegetarische burgers in de onderste regionen van de voedselhierarchie terwijl vleesproducten (kipfilet, biefstuk, gehaktbal, karbonade) bovenin te vinden zijn (tabel 2.2).

Onze surveyuitkomsten geven geen rooskleurig beeld van de positie die vleesvervangers momenteel innemen bij veel mensen. In lijn met deze bevindingen zijn de reacties op een tweetal enkelvoudige vragen over vleesvervangers in Foodmonitor van Intomart GfK. In de berichtgeving is het accent vooral komen te liggen op de minder gunstige uitkomsten: driekwart van de ondervraagde mensen gaf onlangs te kennen (waarschijnlijk) geen vleesvervangers te gaan kopen de komende 3 weken (52,7% antwoordt 'zeer niet' en 22,7% 'waarschijnlijk niet')¹; twee derde van de mensen geeft aan vleesvervangers minder smaakvol te vinden dan vlees (17,6% antwoordt de smaak van vleesvervangers 'veel slechter' te vinden en 49% kiest voor de antwoordcategorie 'slechter' (website Food for Food, 24 januari 2012). De keerzijde van de medaille is even goed dat 10,9% aangeeft 'zeer waarschijnlijk' en 5,4% 'waarschijnlijk' wel vleesvervangers te zullen gaan eten de komende 3 weken. Als 16% van de consumenten vaker plantaardige vleesvervangers gaat kopen dan zou dat een serieuze boost betekenen voor de huidige nichemarkt. Zorgelijker voor de verwezenlijking van een dergelijke trend is het dat respectievelijk slechts 1,9% en 5,4% van de mensen kiest voor 'veel beter' en 'beter' als gevraagd wordt naar de smaak van vleesvervangers in vergelijking met vlees.

Evenals hierboven doen dergelijke uitkomsten vermoeden dat vleesvervangers in belangrijke mate vooral een imago probleem hebben. Het imago van vleesvervangers onder consumenten lijkt in dit stadium een groter struikelblok voor een grote marktdoorbraak dan de smaak en textuur van deze producten. Immers, de investeringen die de voorbije jaren zijn gedaan in het verbeteren van smaakbeleving en het mondgevoel van getextureerde vleesvervangers hebben hun vruchten afgeworpen. Er zijn tegenwoordig vleesvervangers op de markt die zich bepaald niet hoeven te schamen voor de geleverde productkwaliteit. Wat vleesvervangers parten speelt, is dat die productkwaliteiten niet tot hun recht komen omdat ze eenvoudig onbekend zijn bij mensen omdat ze geen of

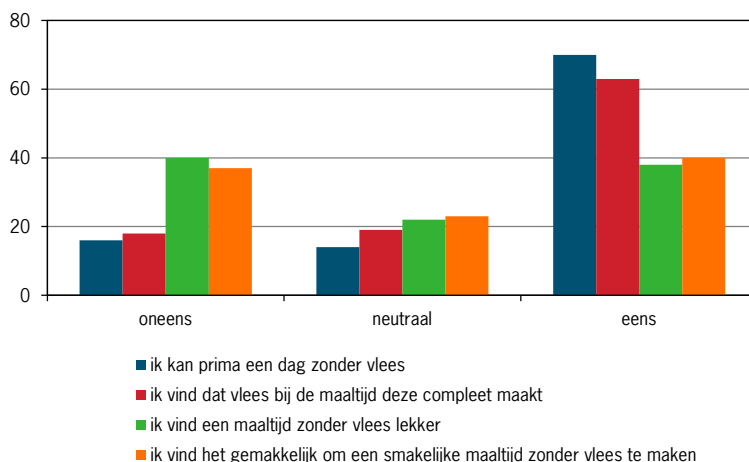
¹ Dat zo'n driekwart van de mensen er niet voor voelt vaker vegetarische burgers te eten in plaats van vlees, wordt ook gevonden in ander recent onderzoek: 50% van de 942 respondenten geeft aan nooit en 28% waarschijnlijk nooit vaker vegetarische burgers te gaan eten ter vervanging van vlees. Niemand antwoordt dit zeker te gaan doen en een magere 6% acht het waarschijnlijk dat ze meer vegetarisch burgers zullen gaan eten in plaats van vlees. De twijfelaars, ten slotte, zijn goed voor 16% (Sijtsma et al., 2012).

mondjesmaat vleesvervangers eten - en waarschijnlijk al helemaal weinig vleesvervangers uit het topsegment die met de beste wil van de wereld nauwelijks tot niet van vlees zijn te onderscheiden. Percepties - al dan niet gebaseerd op min of meer achterhaalde beelden - lijken momenteel doorslaggevender dan praktijkervaringen. Er mag terughoudendheid zijn bij de 'objectiviteit' van de beoordeling van vleesvervangers door respondenten, zoals figuur 3.6 die bijvoorbeeld laat zien. Waardering voor en normalisering van het eten van vleesvervangers is behalve afhankelijk van een juiste bereidingswijze (zie Knol et al., 2012) bovenal afhankelijk van de frequentie van gebruik. Over hoe dit laatste is aan te zwengelen is het finale woord nog niet gesproken. Bijgevolg geldt hetzelfde voor de beantwoording van de vraag wat de relevantie van vleesvervangers is voor het vleesminderen.

3.4 Vleesconsumptie in de praktijk

Op een aantal plaatsen in de vragenlijst is navraag gedaan naar meer praktische zaken die betrekking hebben op het alledaagse koken en eten. We proberen daarmee een blik in de keuken te werpen en enig zicht te krijgen op het belang dat mensen hechten aan vlees in de pan en op het bord.

We openen deze paragraaf met de reacties op de opmerking 'Ik kan prima een dagje zonder vlees'. Dit is een basisvoorwaarde voor vleesminderen te noemen. De resultaten laten zien (zie figuur 3.8) dat er reden is om te spreken over de inburgering van vleesminderen. De meeste mensen (70%) zeggen prima een dag zonder vlees te kunnen. Dit percentage en dat van respondenten die zeggen geen dag zonder vlees te kunnen (16%), liggen in lijn met de percentages voltijds vleeseters (18,4%) en vleesminderaars (77,1%) die we eerder hebben gevonden.

Figuur 3.8**De gehechtheid aan vlees aan de hand van verschillende stellingen**

Eveneens in overeenstemming met een hoofdlijn in hoofdstuk 2 is dat er weliswaar een grote groep mensen is die openstaat voor een minder vlees-gebaseerd dieet, maar dat dit tegelijkertijd de positie van vlees in ons menu nauwelijks aantast. Vlees wordt vooral(snog) beschouwd als een hoogst noodzakelijke maaltijdcomponent. Een meerderheid van 63% van de mensen die de stelling voorgelegd heeft gekregen dat vlees de maaltijd compleet maakt, reageert hierop bevestigend (figuur 3.8).

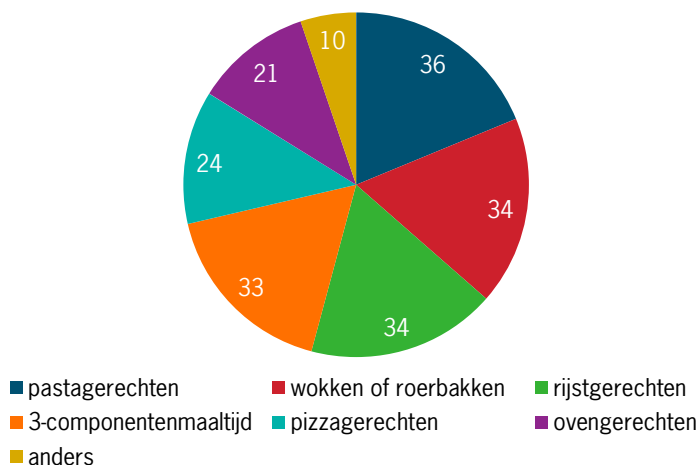
Worden we concreter, dan raken de meningen meer verdeeld. Of men een vleesloze maaltijd lekker vindt, krijgt door bijna evenveel mensen instemming (38%) als afwijzing (40%), zoals figuur 3.8 aangeeft. Soortgelijke scores zijn te noteren in de reacties op de opmerking 'Ik vind het gemakkelijk om een smakelijke maaltijd zonder vlees te maken': 40% onderschrijft dit en 37% vindt dat dit niet zo is (figuur 3.8).

Vervolgens is weer wat concreter te worden door te vragen naar welke maaltijden vaker voorzien worden van een alternatief voor vlees. Is een vleesloze maaltijd eerder een pastagerecht of een ovengerecht? Uit de antwoorden die zijn gegeven blijkt dat de meeste mensen verschillende gerechten bijna net zo vaak zonder vlees op tafel zetten als andere. Figuur 3.9 laat zien dat een alternatief voor vlees ongeveer evenveel wordt gebruikt in pastagerechten

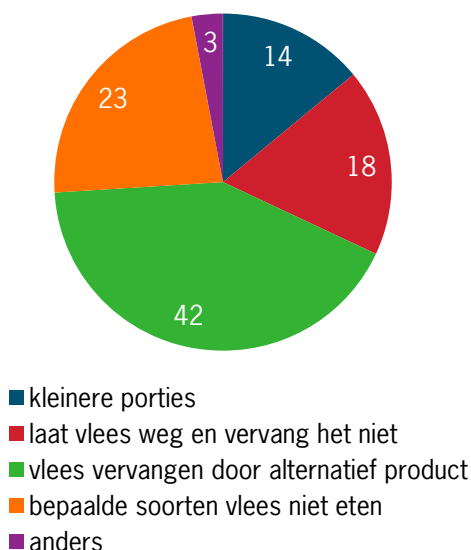
(35,8%), wokken of roerbakken (34,2%), rijstgerechten (33,5%) en drie-componentenmaaltijden (33,0%).

Figuur 3.9

Meest genoemde gerechten waarbij vlees wordt vervangen (maximaal 3 antwoorden mogelijk), N=1011 (exclusief de respondenten die 7 dagen per week vlees eten)

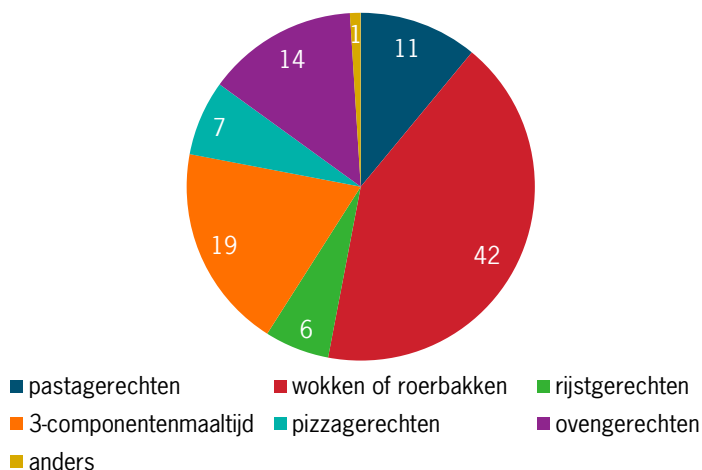
Vleesminderen door vlees te vervangen door een alternatief variërend van vis en ei tot champignons en tofu, mag de meest voorkomende zijn (42% doet dit weleens), het is niet de enige manier. Andere manieren van vleesminderen zijn: vlees weglaten uit de maaltijd en nergens door vervangen (18%), kleinere porties vlees eten (14%). Mogelijk dat in de praktijk ook een reducerend effect uitgaat van het niet eten van bepaalde soorten vlees. In ieder geval maakt een aanzienlijk deel van de responsgroep (23%) gebruik van deze antwoordmogelijkheid in dit verband (zie figuur 3.10).

Figuur 3.10**Meest genoemde manieren van vleesminderen (maximaal 3 antwoorden mogelijk), N=839 (exclusief de respondenten die aangegeven hebben geen vlees te minderen)**

Een interessante en veelbelovende - want relatief gemakkelijk te realiseren en relatief eenvoudig te accepteren - manier van vleesminderen is maaltijden te bereiden met minder vlees waardoor dus ook minder vlees wordt gegeten. Voor bijna een kwart van de ondervraagden (279 mensen om precies te zijn) behoort deze wijze van vleesminderen tot hun top 3. Wanneer kleinere porties vlees worden gegeten, gebeurt dit binnen deze subgroep het meest bij wokken of roerbakken (42%). Oven- en pastagerechten leveren scores op boven de 10%. Deze keuzes liggen in de lijn van de verwachting. Opvallender wellicht is dat de mensen die kiezen voor kleinere portiegroottes de traditionele maaltijd van aardappelen, groenten, vlees kennelijk niet uitsluiten van deze vleesminderende consumptiepraktijk: 19% vinkt bij deze vraag ook de driecomponentenmaaltijd af (zie figuur 3.11).

Figuur 3.11

Meest genoemde gerechten waarbij kleinere portiegroottes van vlees worden gebruikt (maximaal 3 antwoorden mogelijk), N=279 (exclusief respondenten die aangegeven hebben geen kleinere vleesporties te gebruiken)

3.5 Gezondheid en vlees(loos) eten

De relatie tussen vlees eten en gezondheid is een controversiële. Vlees geldt enerzijds als een onlosmakelijk onderdeel van een gezond voedselpatroon en wordt anderzijds in verband gebracht met zwaarlijvigheid, vormen van kanker of hart- en vaatziekten. Verhitte discussies worden gevoerd over de voors en tegens evenals de wetenschappelijkheid van de bewijslast die voor elk van beide opinies wordt aangedragen. We wensen hier buiten deze heikele vraagstukken te blijven en beperken ons tot de subjectieve reacties die mensen geven op een aantal onderwerpen dat ze is voorgelegd.

Gezondheid als onderwerp van aandacht willen we niet onbesproken laten omdat gezondheid een issue is dat volop in de belangstelling staat in het hedendaagse voedingsland. Producenten geven aan een verantwoordelijkheid te hebben voor een aanbod van gezond voedselaanbod en de gezondheid van de eindgebruikers van hun producten. Consumenten laten desgevraagd weten gezondheid als een belangrijk motief mee te laten wegen in de voedselkeuzes die

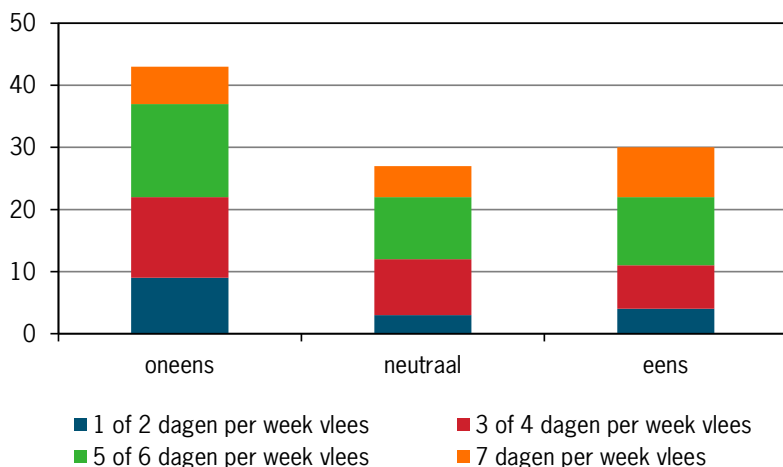
ze maken. Dat woord en daad niet hetzelfde zijn in de praktijk, doet weinig af aan de vaststelling dat gezondheid een belangrijk thema is.

Een aantal stellingen over gezondheid in relatie tot vlees(loos) eten voorleggen, is ook logisch na *Vleesminnaars, vleesminderaars en vleesmijders* (De Bakker en Dagevos, 2010: 55-56, 140-143, 154, 187-188). Hierin is immers aangegeven dat communicatie over de gezondheid van vleesconsumptie betekenisvol lijkt te zijn omdat consumenten aangeven vaak onzeker te zijn dan wel heel verschillend te denken over de relatie tussen vlees eten en gezondheid. Gegeven de uiteenlopende berichten die hierover zijn te vinden in de (moderne) media, is dit weinig verbazingwekkend. Veel mensen zullen evenmin weten dat de aanbevolen dagelijkse hoeveelheid (ADH) eiwitrijke producten, zoals vlees, 100 tot 125 gram per dag is. Behalve vlees zijn bijvoorbeeld ook eieren en zuivel belangrijke leveranciers van eiwitten. Voor wie binnen de adviesnorm wil blijven zal niet veel meer dan 50 tot 60 gram vlees(waren) per dag kunnen eten. Dit is een hoeveelheid die heel wat Nederlanders gemakkelijk overschrijden.

Omdat de inname van een gebrek aan eiwitten doorgaans niet het punt is, vormt de ADH allerminst een belemmering om te vleesminderen. De ADH geeft eerder reden de porties vlees die we eten te verkleinen. Zojuist is het verkleinen van vleesporties als een aantrekkelijke manier van vleesminderen met potentieel aangemerkt. Mensen hoeven het vlees niet te missen en niet over te schakelen op heel andere menu's. Dit maakt deze variant een doenlijke. Lastigere kanten eraan zijn dat mensen meer bewust bezig moeten zijn met het gewicht van het vlees: zich realiseren dat 50 à 60 gram voldoende is, stilstaan bij de hoeveelheid vlees bij aankoop (geen onsje méér meer), of zich eraan wennen vaker de keukenweegschaal te gebruiken. En uiteraard moet men ervan overtuigd zijn dat minder of geen vlees eten niet per se schadelijk is voor de gezondheid. Veel mensen zijn een dergelijke mening toegedaan afgaande op de reacties op de bewering dat je onvoldoende voedingsstoffen binnenkrijgt als je geen vlees eet: 43% is het oneens met deze stelling. Toch komt ook naar voren dat er eveneens heel wat mensen zijn die juist in meer of mindere mate van het omgekeerde overtuigd zijn: 30% stemt volmondig in met de stelling en 27% twijfelt (figuur 3.12).

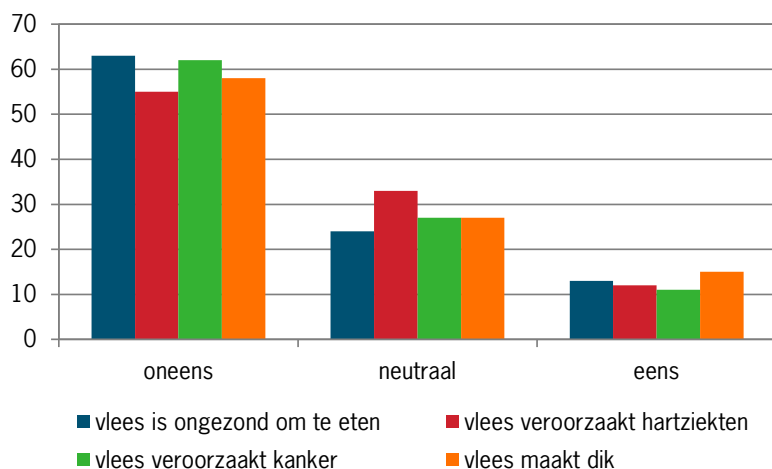
Figuur 3.12

Reacties op de stelling 'Als ik geen vlees eet krijg ik onvoldoende voedingsstoffen binnen' verdeeld over de segmenten

Dat een aanzienlijk deel van de ondervraagde mensen vlees wel als een belangrijke leverancier van benodigde voedingsstoffen ziet en een andere grote groep mensen hier minder zwaar aan tilt, leidt niet tot gepolariseerde reacties op andere stellingen over vlees in relatie tot de gezondheid van eigen lijf en leden. Gegeven de spreiding van de vleesminnaars en vleesminderaars in de antwoordmogelijkheden (zie figuur 3.12) ligt dit wél in de lijn van de verwachting. Hoewel er (significante) verschillen zijn te vinden tussen carnivoren en flexitariers (hoe minder vaak men vlees eet, des te meer vindt men dat vlees eten ongezond is en des te minder instemming is er met de nutritionele noodzakelijkheid van vlees), blijkt er de nodige relativering aanwezig te zijn als het gaat om de gezondheidswaarde en -risico's van vlees(loos) eten. Het gevoel dat een dag zonder vlees tot gevolg heeft dat je verzwakt, wordt door bijna driekwart van de mensen (73%) van de hand gewezen. Dergelijke terughoudendheid om in te stemmen met uitspraken die vlees 'gezondheidsverdacht' maken, vinden we ook terug in de gereserveerde reacties op verschillende andere (boude) stellingnames: het zijn ruime meerderheden van 55 tot 63% die het oneens zijn met stellingnames dat het eten van vlees ongezond is, hartziekten of kanker veroorzaakt dan wel dik maakt (figuur 3.13).

Figuur 3.13 **Reacties op stellingen over gezondheidseffecten van vlees**

Uit de overwegend afwijzende reacties op de verschillende stellingen over gezondheid in relatie tot vlees eten, komt nu niet direct het beeld naar voren dat gezondheid een kernmotief is om vlees te minderen. Hoe bescheiden we ook willen zijn in het trekken van conclusies op basis van de voorgelegde gezondheidsstellingen, het is opvallend dat in andere onderzoeken gezondheid regelmatig wordt aangewezen als factor van belang als het om vleesminderen gaat (zie bijvoorbeeld Beardsworth en Bryman, 2004; Latvala et al., 2012; Povey et al., 2001; Richardson et al., 1994a; 1994b; Tobler et al., 2011 - voor een voorbeeld buiten de wetenschappelijke literatuur, zie Blatner, 2009). Wanneer gezondheid geldt als motief om vlees te minderen, dan ligt daar de overtuiging aan ten grondslag dat minder vlees eten goed is voor de gezondheid. De reacties op bovengenoemde stellingen wekken niet de indruk dat vlees eten al te zeer wordt verbonden aan gezondheidsrisico's.

Echter, als we dit onderdeel van de enquête verlaten en kijken naar de antwoorden die zijn gegeven op de vraag wat belangrijke motieven (zouden) zijn om 1 of (meer dan) 2 dagen per week geen vlees te eten, dan blijkt gezond wel in beeld te zijn bij mensen. Als uit een ruim assortiment van motieven de 5 meest aansprekende gekozen mogen worden, dan behoort de antwoordcategorie 'Minder vlees eten vind ik gezonder' hiertoe bij 21,3% van de ondervraagden. Redenen als 'Vis past goed bij de gerechten die ik graag bereid' (28,9%), 'De variatie in het weekmenu vergroten' (23,5%) en 'Minder vlees eten is beter

voor het milieu' (21,4%) komen nog iets vaker voor in de top 5 dan het gezondheidsmotief (N=1253). Onder de consumenten in het segment dat 1 of 2 keer per week vlees eet (N=194) scoort de 'Minder vlees eten vind ik gezonder' het hoogst van alle motieven om vlees te minderen (35,6%). Hoger dus dan milieu of variatie. In het segment dat 3 of 4 keer per week vlees eet (N=363) komt 'Minder vlees eten vind ik gezonder' (29,2%) op de tweede plaats, na de meest gekozen reden: 'Vis past goed bij de gerechten die ik graag bereid' (34,4%) en voor de motivering 'Minder vlees eten is beter voor het milieu' (26,4%). In het (grootste) segment, dat 5 of 6 keer per week vlees eet (N=454), valt het gezondheidsmotief wel buiten de 5 meest genoemde redenen. Ook in het segment dat 7 keer per week vlees eet (N=242) schittert gezond in afwezigheid als mogelijke reden om te overwegen vlees te matigen. Kijken we ten slotte nog even naar de respondenten die aangeven van plan te zijn om het komend jaar minder vlees te gaan eten (N=339), dan is het opvallend dat onder hen de meestgenoemde reden 'Minder vlees eten vind ik gezonder' (47,5%) is.

3.6 Clusteranalyse

In het voorgaande zijn mensen simpelweg ingedeeld langs de meetlat van frequentie; het aantal dagen per week waarin mensen aangeven wel of juist geen vlees te eten is het selectiecriteria om vleesminnaars van vleesminderaars te onderscheiden. Op basis van deze eenvoudige wijze van segmenteren is het mogelijk gebleken de groep van vleesminderaars beter te leren kennen en te karakteriseren. Aan de hand van uiteenlopende vragen en stellingen hebben we kunnen achterhalen of en in hoeverre mensen die minder vaak vlees eten andere antwoorden en reacties hierop geven dan mensen die vaker vlees eten. Toch rijst de vraag of een meer geavanceerde wijze van clustering van de 1.253 ondervraagden die deel hebben genomen aan het onderzoek, ook samenhang *tussen* de reacties op de voorgelegde beweringen aan het licht brengt. Als dat het geval is, helpt dat mogelijk om de vleesminderende mens beter in beeld te krijgen.

Om tot een antwoord op deze vraag te komen is een aanvullende clusteranalyse uitgevoerd (voor een korte methodologische beschrijving, zie bijlage 2).¹

¹ Clusteranalyse is een verkennende analysemethode gericht op het sorteren van de verschillende variabelen in groepen waarbij de associatie tussen twee respondenten maximaal is als ze tot dezelfde groep behoren en minimaal als ze niet tot dezelfde groep behoren. In de data wordt gekeken naar

Analyse van het geselecteerde datamateriaal levert op dat er een vijftal clusters van respondenten is te onderscheiden.

De eerste twee groepen liggen in de lijn van de verwachting. Ten eerste de 'identificerende vleesminderaars' die bewust minder vaak vlees eten (3 dagen per week). Deze uitgesproken groep vindt dat ze prima zonder vlees kunnen en ze betrekken vlees eten bovengemiddeld meer in relatie tot ongezond. Voor hen spelen overwegingen met betrekking tot dier- en milieuvriendelijkheid en gezondheid een belangrijke rol en zij voelen zich ook door deze eigen normen en waarden verplicht hun vleesconsumptie te matigen. Men geeft aan dit de voorbije tijd ook gedaan te hebben en spreekt de intentie uit hiermee door te gaan de komende tijd. Een meerderheid (52,2%) ziet zichzelf ook als een vleesminderaar/flexitariër door zich als zodanig te typeren. Dat is een opmerkelijk hoog percentage gegeven dat relatief weinig mensen zich (vooralsnog) identificeren in deze bewoordingen. Overeenkomstig het cliché bestaat deze groep vooral uit vrouwen (70%). Daarnaast komen hoger opgeleiden vaker voor in deze groep evenals eenpersoonshuishoudens. Opvallend, want minder dan op voorhand verwacht, is het dat hier weinig jongeren zijn te vinden en er sprake is van een oververtegenwoordiging van de leeftijdsgroep 46-65.

De tweede duidelijk herkenbare groep zijn de 'vasthoudende vleesminnaars' met een relatief uitgesproken mening. Zij eten vaak vlees (6 dagen per week), zijn niet van plan hun vleesconsumptie te minderen en voelen zich daartoe ook niet moreel verplicht. Hun smaakpapillen geven hier ook geen aanleiding toe: een maaltijd zonder vlees vinden ze minder lekker. Voor hen zijn er geen problemen met vlees eten; het is niet ongezond, niet duur, dier- en milieuvriendelijkheid is niet belangrijk, en vlees is zijn geld zeker waard. Ze zijn gehecht aan vlees en identificeren zich er ook mee: meer dan 98% omschrijft zichzelf als een vleeseter. Mannen zijn hier oververtegenwoordigd (62%) evenals de leeftijdsgroep 46-65 jaar. Hoger opgeleiden zijn in deze groep ondervertegenwoordigd. Kortom, in vrijwel alle opzichten is deze groep van vleesminnaars het tegenovergestelde van de identificerende vleesminderaars. Dus ook als vleesmijders (vegetariërs en veganisten) buiten de analyse blijven is duidelijk een polariteit te vinden. Dit cluster van identificerende vleesminderaars staat ook relatief dichtbij de vleesmijders.

betekenisvolle patronen, ook wel taxonomieën genoemd. Voor de clusteranalyse zijn de antwoorden op 25 gevraagde items behorend bij 12 onderwerpen (factoren) uit de enquête meegenomen. Daarnaast is aan de hand van demografische factoren (persoonlijkheidsmaten, zoals geslacht of leeftijd) bepaald hoe deze typerend zijn voor de gevormde clusters.

Vervolgens komen er nog drie andere clusters uit de analyse tevoorschijn. Hier gaat het om vleesminderaars van verschillende pluimage.

Om te beginnen laat zich een (midden)groep onderscheiden die is aan te duiden met 'extraverte vleesminderaars/flexitariërs'. Ze eten zeker niet elke dag vlees (gemiddeld 4,5 dagen per week), maar kennen er wel status aan toe. Aan de ene kant zijn ze aan vlees gehecht, maar de vleesconsumptie hoeft niet te worden overdreven; een vegetarische maaltijd op zijn tijd is prima. Toch geven zij aan vlees een relatief hogere status dan andere groepen. Voor deze groep spelen ongezondheid van vlees en moeite met de dierlijke afkomst van vlees een bovengemiddelde rol. De meesten (bijna 90%) zien zichzelf als vleeseter en slechts 6,9% bestempelt zichzelf als vleesminderaar/flexitariër. Deze groep is jonger dan de twee vorige clusters: veel voorkomende leeftijdsgroepen zijn 18-29 en 30-45 jaar. In deze groep bevinden zich relatief veel mannen en relatief meer hoger opgeleiden. Ook opvallend is dat in deze groep grotere huishoudens vaker voorkomen dan in de andere groepen. Het beeld van dit cluster is dat men vleesliefhebber is in de zin dat men kritisch is op de kwaliteit van vlees en - in het verlengde daarvan - niet vies is van enig (vegetarisch) hedonisme en opzichtige consumptie in wat en hoe men eet. Dat men bovengemiddeld vaak (snij)vlees van het rund koopt, bevestigt deze indruk. Dit segment is verwant aan de vleesminderende motieven van gourmets (Schösler en Hedlund-De Witt, 2012: 31).

De resterende twee clusters zijn in een bepaald opzicht ook elkaars tegenstelde. In het ene geval gaat het om een groep die wél bepaalde motieven heeft om minder vlees te eten, maar dit níet doen. In het andere geval is een clusterkarakteristiek dat er weinig vlees wordt gegeven, maar er geen uitgesproken motivatie voor aanwezig (b)lijkt.

Bij de eerste groep, die gemiddeld 5,5 dagen vlees eet, bestaat een positieve houding tegenover vegetarische maaltijden. Er wordt niet sterk gehecht aan elke dag vlees eten en evenmin aan vlees als statussymbool. Dierenwelzijn en milieu zijn daarentegen zaken waar binnen deze groep waarde aan wordt gehecht. Er is echter geen sterke persoonlijke norm of intentie aanwezig om minder vlees te eten en er is ook geen angst voor nadelige gezondheidseffecten van vlees eten. Men bestempelt zichzelf bovenal als vleeseter (92%), zonder dat men veel binding heeft met vlees. Deze 'onthechte vleesminderaars' zijn illustratief voor de hoeveelheid weinig hartstochtelijke antwoorden op vragen die betrekking hebben op de waarde en waardering die mensen aan vlees toekennen (zie onder andere 2.4). De verdeling van mannen en vrouwen in deze groep is evenredig verdeeld. Het opleidingsniveau middelbaar is oververtegenwoordigd. Opvallend is dat deze mensen in dit cluster vaker uit een kleine stad komen

en relatief weinig een eenpersoonshuishouden voeren. Hier doemt een beeld op van mensen levend in minder verstedelijkt gebied die, uit gewoonte en gemak, vasthouden aan vleesconsumptie zonder een uitgesproken verbondenheid met het eten van vlees te hebben.

Terwijl bij deze groep van onthechte vleeseters een zekere inertie tussen denken en doen valt te bespeuren, is bij het volgende cluster eerder sprake van het omgekeerde: de vleesminderende consumptiepraktijk (doen) reikt verder dan je op basis van opgegeven redenen of motieven (denken) zou verwachten. In het vijfde cluster dat we kunnen onderscheiden wordt het minste vlees gegeten van alle clusters (2,7 dagen per week). Verrassend genoeg scoren de ondervraagden in dit cluster - de man-vrouwverdeling is in deze groep zo goed als gelijk - laag op de gevraagde motieven en overwegingen die aanleiding kunnen geven tot verminderde vleesconsumptie, zoals gezondheid en dier- en milieuvriendelijkheid. Ze geven bovendien aan goed een smakelijke, vegetarische maaltijd te kunnen bereiden, niet sterk aan vlees te hechten en vlees ook als luxe (niet goedkoop) te zien dat zijn geld meestal wel waard is. Sommigen van hen zien zichzelf als een vleesminderaar/flexitariër (14,1%), anderen als een viseter (11,6%), maar de overgrote meerderheid 'gewoon' als vleeseter (74,3%). Gewoon is misschien wel een sleutelwoord van dit cluster: vleesmindere is de gewoonste zaak van de wereld; een vanzelfsprekendheid waar je niet over hoeft na te denken of ('intrinsieke') motivaties voor hoeft aan te spreken (zoals vlees eten de gewoonste zaak van de wereld is voor onthechte vleesminderaars). Vleesmindere doe je gewoon en alternatieven voor vlees - vooral vis - zijn gelijkwaardig. Voor de routineuze vleesminderaar is vleesloos eten gangbaar. Het gaat hier om vleesminnaars die geen opgave van redenen nodig hebben om minder vlees eten in de praktijk te brengen. De routineuze vleesminderaar vertoont zielsverwantschap met degenen die in de terminologie van Natuur & Milieu de 'toevallige flexitariërs' worden genoemd, wiens vleesminderende gedrag niet gemotiveerd wordt door dierenwelzijn, natuur/milieu of gezondheid, maar door praktische zaken als variatie, geld besparen, gemak, of wensen van disgenoten. De identificerende vleesminderaar zou dan 'bewuste flexitariër' heten met duidelijke motivaties over vlees in relatie tot dierenwelzijn, natuur/milieu of gezondheid.

Als we een aanvullende analyse uitvoeren op het verzamelde datamateriaal, levert dit aanvullende informatie op over de vleesminderaars. Deze middengroep van vleesminderaars (meat reducers) tussen vleesminnaars (meat eaters) en vleesmijders (meat avoiders) in - om de driedeling te hanteren die eerder door ons (De Bakker en Dagevos, 2010) en elders (Povey et al., 2001; Richardson et al., 1994a) wordt gemaakt - wint aan onderscheidend profiel in vergelijking

met segmentatie op basis van het aantal dagen vlees(loos) eten. De meerwaarde is er bijvoorbeeld in gelegen dat in het voorgaande de clusters van identificerende en routineuze vleesminderaars samenvallen in het segment 3 dagen per week vlees. Er komen daardoor weer andere verschillen tussen vleesminderaars aan het licht. Zo zijn identificerende vleesminderaars in tegenstelling tot routineuze vleesminderaars veel bewuster bezig met vleesminden. En terwijl er voor identificerende vleesminderaars een zekere activerende functie uitgaat van zelfoverstijgende, principiële ('intrinsieke') motieven om vlees te minderen, geldt voor extraverte vleesminderaars eerder dat motivatie tot vleesminden geput wordt uit eigen statusverhogende ('extrinsieke') stimuli. De frequentie van het wekelijks aantal dagen dat vlees wordt gegeten is dezelfde tussen onthechte vleesminderaars en vasthoudende vleesminnaars (namelijk allebei 6 dagen vlees), maar ook hier zijn er verschillen aan te wijzen tussen de clusters (tabel 3.1 geeft een overzicht van de verschillen die de uitgevoerde clusteranalyse heeft opgeleverd). De clusteranalyse bevestigt dat er vleesminderaars en vleesminnaars zijn: de een neigt meer dan de ander naar het maken van plannen om de komende tijd vaker vlees achterwege te laten (extraverte vleesminderaars meer dan routineuze bijvoorbeeld) en de ander eet tot wel twee keer zo vaak vlees in de week dan de een (een gemiddelde van 2,7 keer vlees in de week als het om de routineuze vleesminderaars gaat tot een gemiddelde van 5,5 keer in het geval van de onthechte vleesminderaars).

Behalve de aanvullende resultaten die de clusteranalyse biedt ten opzichte van de segmentatie op basis van het aantal dagen vlees(loos) eten, ondersteunt de clusteranalyse deze ook. Want ook als er veel meer items worden meegenomen dan het aantal dagen dat vlees wordt gegeten, is er de nodige overeenkomst te vinden tussen de verschillende groepen die gevonden worden en de grootte daarvan. Beide manieren van segmenteren leveren enerzijds een groep op van fervente flexitariërs (segment 1 of 2 dagen vlees; identificerende vleesminderaars), die ook nog vergelijkbaar in omvang is: 15%. Anderzijds een groep van stevige vleeseters die om en nabij de helft van de onderzoekspopulatie groot is (5 tot en met 7 keer vlees in de week is 53%; onthechte vleesminderaars en vasthoudende vleeseters zijn samen goed voor 48%). Hier tussenin bevinden zich de vleesminderaars die minder vaak vlees eten (segment 3 of 4 keer per week vlees; extraverte en routineuze vleesminderaars).

Door kort terug te grijpen naar het begin van hoofdstuk 2 is de cirkel rond en sluiten we de beschrijving van de empirische onderzoeksresultaten af.

Tabel 3.1

De scores van de verschillende clusters (gemiddelden) op de items a)

Aantal (%)	Clusters				
	Identificerende vleesminderders	Routineuze vleesminderders	Extraverte vleesminderders	Onthechte vleesminderders	Vasthoudende vleesminderders
	184 (15%)	199 (16%)	260 (21%)	305 (24%)	305 (24%)
Huidige vleesconsumptie	-	--	-	+	++
Vleesconsumptie in het verleden	--	-	+	+	+
Intentie vleesconsumptie in de toekomst	--	-	+	+	+
Persoonlijke norm om vleesconsumptie te minderen	++	-	+	-	-
Gematigde gehechtheid aan vlees	++	+	+	+	--
Sterke gehechtheid aan vlees	-	-	++	-	++
Vlees eten geeft status	-	-	++	-	+
(Negatieve) gezondheidseffecten van vlees	++	-	++	-	-
Belang dier- en milieuvriendelijkheid	++	-	+/-	+	-
Moeite met dierlijke afkomst herkomst vlees	++	-	++	-	-
Vlees is niet duur	-	-	+	-	+
Vlees is zijn geld waard	-	-	+	+	++
a) Eén + of - betekent dat de score valt tussen het gemiddelde en plus of min ½ SD, terwijl ++ of -- betekent dat de score valt tussen +/- ½ SD en +/- 1 SD. Een +/- betekent dat de score minder dan 5% afwijkt van het gemiddelde.					

Bevindingen in bullets

- *Paragraaf 3.2.* Dierenwelzijn en vleesreductie verhouden zich niet altijd of automatisch als communicerende vaten tot elkaar. Voorzichtigheid is geboden bij al te directe redeneringen, zoals grote dierenliefde impliceert kleine vleesconsumptie, of hoge waarde hechten aan dierenwelzijn betekent lage waarde hechten aan vlees eten, dan wel consumenten die kiloknaller-vlees kopen zijn niet geïnteresseerd in dierenwelzijn. De volop aanwezige 'vleesparadox' is dat mensen die afkeuren dat dieren pijn lijden omdat ze zo aan dieren verknocht zijn, tegelijkertijd verknocht zijn aan het eten van vlees.
- *Paragraaf 3.3.* Het imago van vleesvervangers is niet goed onder de in dit onderzoek ondervraagde mensen. Vegetarische burgers staan laag in de 'voedselhierarchie' en worden door velen als een weinig aantrekkelijk alternatief beschouwd ter vervanging van vlees. Meer mensen geven bijvoorbeeld aan liever het vlees door niets te vervangen dan door een 'veggieburger' of aanverwant vleesvervangend product. Vegetarische burgers krijgen niet alleen een lage waardering onder verwoede vleeseters, maar ook onder flexitariërs - die toch zijn te beschouwen zijn als een belangrijke doelgroep. Het imago van vleesvervangers lijkt achter te lopen bij de productkwaliteit die tegenwoordig geboden wordt, zeker in het topsegment. Maar consumenten hebben nog nauwelijks tot geen ervaring met deze producten, waardoor 'onbekend maakt onbemind' opgeld doet.
- *Paragraaf 3.4.* Vleesminderen is ingeburgerd als we afgaan op de meerderheid van de mensen (70%) die zegt prima een dag zonder vlees te kunnen. Tegelijkertijd tast dit de positie van vlees in ons menu nauwelijks aan omdat vlees door velen nog steeds beschouwd wordt als een hoogst noodzakelijke maaltijdcomponent. Een meerderheid van 63% reageert bevestigend op de stelling dat vlees de maaltijd compleet maakt.
- *Paragraaf 3.4.* Een alternatief voor vlees wordt ongeveer evenveel gebruikt in pastagerechten (35,8%), wokken of roerbakken (34,2%), rijstgerechten (33,5%) en driecomponentenmaaltijden (33,0%). Vlees vervangen door een alternatief, variërend van vis en ei tot champignons en tofu, is de meest voorkomende vorm van vleesminderen (42% doet dit weleens). Andere manieren van vleesminderen zijn vlees weglaten uit de maaltijd en nergens door vervangen (18%) of kleinere porties vlees eten (14%). Vooral dit laatste lijkt een interessante en veelbelovende manier van vleesminderen te zijn. Bijna een kwart van de ondervraagden rekent deze vorm tot hun top 3 van vleesminderen. Binnen deze subgroep gebeurt dit het meest bij wokken of roerbakken (42%). Maar ook oven- en pastagerechten en de klassieke driecomponentenmaaltijd leveren hier interessante scores op van respectievelijk 14%, 11% en 19%.
- *Paragraaf 3.5.* Gezondheid speelt zeker een rol bij beslissingen om minder vlees te consumeren, maar eerder op de achtergrond dan dat het een kernmotief is. Gezondheid is geen polariserend issue. Hoewel een aanzienlijk deel van de ondervraagde mensen vlees wel als een belangrijke leverancier van benodigde voedingsstoffen ziet en een andere gro-

Bevindingen in bullets

te groep mensen hier minder zwaar aan tilt, roepen verschillende stellingen over gezondheid in relatie tot vlees eten overwegend gereserveerde reacties op.

- *Paragraaf 3.6.* Een clusteranalyse ter aanvulling op een indeling in consumentengroepen aan de hand van het aantal dagen dat ze vlees(loos) eten, levert aanvullende informatie op over de vleesminderaars. De ene vleesminderaar is de andere niet, zo blijkt. Bepaalde vleesminderaars zijn in vergelijking met anderen veel bewuster bezig met vleesminderen of ze motiveren hun vleesminderende gedrag verschillend. Behalve de aanvullende resultaten levert de clusteranalyse ook ondersteuning aan de gevonden segmenten vleesminderaars en hun grootte op basis van het aantal dagen vlees(loos) eten: vergelijkbare indelingen zijn te maken.

4 Verkenningen in de buitenwereld: theorie en praktijk

4.1 Introductie

In de twee voorgaande hoofdstukken zijn de belangrijkste empirische onderzoeksresultaten aan de orde gekomen. Deze vormen de kern van deze studie. In dit hoofdstuk passeert een aantal zaken de revue dat de bedoeling heeft context te geven aan geboekte onderzoeksuitkomsten. In paragraaf 4.2 bespreken we op hoofdlijnen de inhoud van enkele recent verschenen boeken. Hedendaags gedachtegoed over vlees eten en de menselijke verhouding tot dieren geeft perspectief aan het veelal en goeddeels vanzelfsprekende en onproblematische karakter van het eten van vlees zoals dat uit de reacties spreekt van de onderzochte mensen in dit onderzoek. De literatuurverkenning levert enerzijds theoretische beschouwingen op over het eten van vlees die in de praktijk vaak nog op afstand staan, én gehouden worden, van de dagelijkse vleesconsumptie en de keuzes die we maken. Anderzijds zal het juist ook gaan over die kloof tussen (de consumptie van) vlees en (de productie van) dieren. Na deze reflecties volgt de realiteit. Met een praktijkgerichte blik kijken we in de paragrafen 4.3 en 4.4 voorbij Nederland naar Europa. Hoe is het momenteel op Europees niveau gesteld met het faciliteren en agenderen van vleesminderen via het 'uitroepen' van een vleesloze dag in de week? Wat is er te zeggen over de hoeveelheid vleesminderaars en vleesmijders die landen om ons heen herbergen? Welke verwachtingen worden uitgesproken over (de krimp van) de Europese vleesmarkt en (de groei van) de vleesminderende consumentenbevolking? We verkennen de buitenwereld op zoek naar antwoorden op deze vragen.

4.2 Modern denken over vlees eten: een kleine literatuurverkenning

Vleesminderen is geen moreel neutraal thema. Zoals in paragraaf 1.1 is aangehaald staat de morele status van vlees al langere tijd onder druk vanwege zorgen over het welzijn van dieren in de intensieve veehouderij. Meer recentelijk is duurzaamheid er als schaduwzijde bijgekomen - het FAO-rapport *Livestock's long shadow* (Steinfeld et al., 2006) is hier als mijlpaal te zien. Dierenwelzijn en duurzaamheid vormen dan ook niet toevallig belangrijke ijkpunten voor het tra-

ceren en taxeren van morele problemen rond vlees (zie ook Vinnari en Tapio, 2012). In deze paragraaf bespreken we een aantal recent verschenen boeken waarin verschillende benaderingen domineren. De eerste benadering zoekt oplossingen voor morele problemen rond vlees eten via heldere onderscheidingen en principes. Een tweede probeert juist onze onhelder- en tweeslachtigheid te begrijpen. Een derde is op zoek naar manieren waarop vlees eten duurzaam kan zijn.

De eerste benadering maakt een scherp verschil tussen goed en kwaad in de vorm van waarden, motieven, grondhoudingen of principes. Niet alleen veel ethici maar ook veel moreel bewogen wereldverbeteraars bewandelen deze weg: inspiratie door morele helderheid. Een dergelijke helderheid neigt snel naar zwart-wit denken.¹ Ook rond dieren en vleeseten worden de grenzen tussen goed en slecht in veel gevallen duidelijk en principieel getrokken. De twee bekendste dierethici, Peter Singer en Tom Regan, hebben in dit opzicht de toon gezet. In hun klassiek geworden boeken (Regan, 1983; Singer, 1975) beargumenteren ze beiden dat vlees eten verkeerd is. Singer betoogde dat het lijden van dieren er moreel toe doet en dat het van soortendiscriminatie getuigt om daar niet naar te handelen. Regan stelde dat (een aantal soorten) dieren 'subjects-of-a-life' zijn, net als mensen, en dat ze daarom een aantal fundamentele rechten delen met mensen.

Een recent voorbeeld van een principieel dierethisch betoog is Tatjana Visaks pleidooi voor een veganistische landbouw in haar proefschrift *Killing happy animals* (Visak, 2011). Haar vraagstelling richt zich op de meer recente argumentatie van Peter Singer, die de laatste jaren heeft geopperd dat een dier-vriendelijke dierhouderij wellicht toch moreel aanvaardbaar kan zijn. Hij gebruikt daarbij het zogeheten 'vervangbaarheidsargument', dat inhoudt dat het verlies aan welzijn van gedode dieren kan worden gecompenseerd, doordat deze dieren worden vervangen door nieuwe dieren met een minstens zo goed leven. Visak betoogt dat bestaande dieren en nog-niet-bestaande dieren niet vergeleken kunnen worden, waardoor het vervangbaarheidsargument niet opgaat en het doden van 'gelukkige dieren' niet te rechtvaardigen is. Met die conclusie is alleen een veganistische landbouw moreel aanvaardbaar. Een diervriendelijke veehouderij, die aan de ene kant dieren wil behoeden voor lijden, maar hen aan de andere

¹ Een als fundamenteel beleefde tweedeling heeft de neiging allesomvattend te worden, ook in moreel opzicht; het goede klontert samen rond de ene pool, het slechte rond de andere. Het goed en het slechte als gescheiden werelden. Deze tegenstelling is op een andere manier ook uitgewerkt in Van der Weele (2011).

kant wel mag doden, is en blijft voor haar een inherent inconsistent doel. Visaks boek is een recent voorbeeld van een keuze voor een duidelijke en gebaande normatieve route: de weg van het goede zo helder, principieel en overtuigend mogelijk uiteenzetten. Een heldere schets van het goede maakt tegelijk ook duidelijk hoe het kwade (wezens discrimineren op grond van hun soort, dieren basale rechten onthouden, dieren doden) eruitziet. Een principiële benadering creëert scherpe tweedelingen tussen goed en slecht, die fungeren als moreel appèl. Of wij ons in de praktijk ook (kunnen) gedragen volgens zulke scherpe voorschriften is een volgende vraag.

Een vraag die psycholoog Hal Herzog zich stelt. Diens boek *Some we love, some we hate, some we eat* (Herzog, 2010) representeert de tweede benadering die we hier kort willen bespreken. Ging het in de eerste om polarisatie en (onder)scheiding, in de tweede benadering gaat het er veeleer om dat er - met verbazing - wordt gekeken naar het gegeven dat polariteiten elkaar niet afstoten maar naast elkaar kunnen bestaan.

Herzog is geïnteresseerd in het begrijpen van mens-dierrelaties en verwondert zich over de moeilijk te verenigen vormen die onze verhouding tot dieren aanneemt. Waarom is logisch nadenken over dieren zo lastig, zijn de woorden uit de ondertitel die de uitdaging van zijn boek schetsen. De relatie tussen mens en dier is niet eenvoudig te begrijpen - vooral niet als we uit zijn op een zekere morele consistentie. Net zoals bijna iedereen, haast Herzog zich te zeggen, is hij ook zelf een dolende in een gebied vol conflicten en morele inconsistenties. Dit is het domein van het 'moeizame midden'. Hij eet vlees, maar minder dan vroeger, en geen kalfsvlees; hij is tegen dierproeven voor cosmetica, maar niet voor kankeronderzoek. En ga zo maar door.

Herzogs boek is een zoektocht langs allerlei vormen van omgang met dieren, de grenzeloze gehechtheid aan huisdieren, de ellendige gevolgen van het fokken van rashonden, de wonderlijke wereld van hanengevechten en de status van muizen, koeien, katten. En steeds keert hij terug bij het eten van vlees. Hoe kan het toch dat veel mensen het recht op leven als een onbetwist dierenrecht bestempelen en het tegelijkertijd volkomen gerechtvaardigd vinden dat mensen dieren opeten (vlees eten als mensenrecht, zagezegd)? Deze vraag stelt alle andere in de schaduw. Zo heeft Herzog enerzijds geen enkele twijfel dat hanengevechten moreel niet deugen en dat de beoefenaars zich omringen met een heel arsenaal aan 'self-serving' psychologische mechanismen. Anderzijds vormen hanengevechten maar een klein moreel probleem in vergelijking met de productie van Chicken McNugget Happy Meals. Hij overpeinst dan ook onze morele hypocrisie en gebrekkige common sense als we aandringen op een verbod op hanengevechten, terwijl we ondertussen niet wakker liggen van het

lot van talloze kippen die iedere nacht in volle kratten naar het abattoir gaan. In dit universum van inconsistenties valt ook het parallelle bestaan van gestegen maatschappelijke betrokkenheid bij dierenwelzijn en gestegen vleesconsumptie in de afgelopen decennia. We roepen hier paragraaf 3.2 terug in herinnering en zien de directe overeenkomst met wat in paragraaf 2.4 en deze studie als geheel naar voren komt: ondanks alles heeft vlees grote aantrekkingskracht.

Herzog komt bij de verschillende incoherenties allerlei psychologische mechanismen tegen, die hij overigens niet systematiseert. In het hanengevechten-hoofdstuk gaat het onder meer over de neiging in ons eigen voordeel te redeneren. In het hoofdstuk over moraal wijst hij op mechanismen die verklaren waarom we onevenredig veel om onze huisdieren geven. Zo heeft de evolutie ervoor gezorgd dat we morele voorrang aan onze eigen familie geven. Dus als we huisdieren opnemen in ons gezin krijgen ze daarmee automatisch een moreel bevoorrechte plaats. Een ander geëvolueerd mechanisme, 'psychische verdooving', verklaart waarom we over het algemeen veel meer betrokken zijn bij individuen dan bij grote aantallen. Grote aantallen leiden tot 'het instorten van compassie' en daarmee tot onverschilligheid.

Ook bij de moreel hyperbewuststen vallen interessante dingen op. Dieractivisten vertonen in een aantal opzichten overeenkomst met religieuze fundamentalisten voor wie de morele wereld is verdeeld in zwart en wit; ze vallen in de categorie van de moreel absolutisten, aldus Herzog. Niet alleen het fanatisme van dierenactivisme met terroristische kenmerken, maar ook de compromisloze rechtlijnigheid van zojuist genoemde Singer en Regan komen hier ter sprake. Herzog begrijpt wel dat ethici grenzen moeten trekken, maar ethische rechtlijnigheid valt niet te rijmen met normaal gedrag. Ook Singer en Regan zelf zijn niet volkomen consistent in hun gedrag, schrijft Herzog om eraan toe te voegen dat dit maar goed is ook want mensen die zich werkelijk consequent ten opzichte van dieren proberen te gedragen - door bijvoorbeeld een spin en een kind moreel aan elkaar gelijk stellen - geven blijk van 'foolish consistency'.

Te veel rechtlijnigheid leidt tot gevaarlijke verdwazing, maar op ons gevoel moeten we evenmin vertrouwen, want dat raakt verstrikt in wat ons goed uitkomt. Uiteindelijk moeten we ons erbij neerleggen dat we inconsistent zijn. Herzog heeft het idee losgelaten, schrijft hij, dat de inconsistenties anomalieën zijn of vormen van hypocrisie die de wereld uit moeten. We moeten ze niet alleen onder ogen zien; we moeten ook accepteren dat we voor een groot deel worden geregeerd door het 'carnivore beest' in ons, zegt Herzog.

Toch is dat nog niet helemaal zijn laatste woord. Al kunnen we niet consistent zijn, we kunnen wel iets doen. Herzog laat zich inspireren door de initiatiefnemer van een groot Amerikaans dierenopvangsinstituut, die buitengewone

inspanningen voor dieren verricht maar zichzelf en zijn inconsistenties tegelijkertijd kan relativiseren. Een mug die hem buiten wil steken slaat hij dood, een mug in zijn huis laat hij leven. 'Huh?', reageert Herzog. Ach, luidt het antwoord, je kunt niet alle dieren redden, maar als ze in je huis komen heb je verantwoordelijkheid voor ze. Herzogs opgeluchte commentaar: eindelijk, een moreel diep-serieus mens die om zichzelf kan lachen. Onze manier van omgaan met dieren kan wel degelijk veranderen, luidt de uiteindelijke conclusie: geleidelijk, zoekend, met vallen en opstaan. Incoherenties blijven daarbij bestaan, omdat mensen nu eenmaal mensen zijn.

De derde benadering in dit beknopte overzicht verlegt het accent van dier-ethische overwegingen in relatie tot vlees eten naar duurzaamheidsoverwegingen.

Meat: A benign extravagance (2010) is een samenhangende verzameling essays over vlees eten in het licht van duurzaamheid. Dit boek van de hand van Simon Fairlie begint met de constatering dat meer dan de helft van het graan op de wereld wordt gevoerd aan vee en dat dat alleen maar meer wordt. Het vormt de kern van de onduurzaamheid van de veehouderij, die mondiaal een steeds groter probleem vormt. Fairlie stelt zich tot doel een alternatief aan te dragen voor de opvatting dat veganisme het enige moreel juiste antwoord op dit probleem is. Hij zal uiteindelijk zelfs betogen dat veganisme helemaal geen goed antwoord is.

Vlees is een luxe (an extravagance), geeft hij toe, net als aardbeien, wijn, koffie en chocolade, en we moeten er zeker niet te veel van eten. Maar tegelijk: op vlees alleen kun je overleven, op wijn of chocolade niet. En, zijn centrale argument, de aarde kan een bepaalde, beperkte hoeveelheid vlees produceren die qua duurzaamheid als het ware 'gratis' is: het doet geen kwaad. Deze 'default' hoeveelheid dieren (een term uit *Livestock's long shadow*) wordt niet met graan gevoerd, maar met bijproducten van de akkerbouw en met diverse soorten afval, of graast op gronden die ongeschikt zijn voor akkerbouw. Met betrekking tot afval-als-voer houdt hij een heftig pleidooi tegen te strenge veiligheidsnormen die haast alles verbieden en breekt hij een lans voor zogenoemde gemeenschapsvarkens die worden gevoerd met de overschotten van menselijk voedsel. Graanoverschotten kunnen ook aan dieren worden gevoerd: ze kunnen worden gezien als een buffer die in ruime tijden vlees oplevert en in moeilijke tijden voor mensen is. Deze bronnen bij elkaar leveren veel minder vlees op dan we in het westen gewend zijn: vlees wordt op die manier de goedaardige extravagantie uit de titel van zijn boek.

Fairlie gaat lastige vragen niet uit de weg. Hoewel hij een voorstander is van biologische landbouw geeft hij toe dat het moeilijk voorstelbaar is dat een wereld zonder kunstmest de wereldbevolking kan voeden - wat in zijn ogen ove-

rigens vooral pleit voor meer onderzoek naar productieverhoging in de biologische landbouw. In verschillende hoofdstukken van het boek rekent en puzzelt hij dat het een lieve lust is, om bij voorbeeld uit te vinden op welke manier Engeland het best zelfvoorzienend zou kunnen worden, en of een landbouw zonder broeikasgassen mogelijk is.

Door dat alles heen doemt al snel, en steeds duidelijker, zijn eigen voorkeur op: permacultuur, een ecologische vorm van kleinschalige landbouw waarbij niet wordt geploegd. Deze vorm van landbouw past niet alleen heel goed bij een verantwoord niveau van 'default' vleesproductie, maar zal ons ook in staat stellen de almaar toenemende urbanisatie en vervreemding van de natuur tegen te gaan. Op dat punt pakt hij het debat met veganisten weer op. Veganisten hebben de neiging zich juist terug te trekken uit de natuur, omdat zij een natuur voorstaan zonder menselijke inmenging. Zij versterken dus de mondiale tendens van steeds verdergaande urbanisatie. Wat voedselproductie betreft gaat dat gepaard met een vertrouwen in technologie die Fairlie, doordenkend, ziet uitlopen op een nachtmerrieachtige mengeling van genetische manipulatie, kweekvlees en transhumanisme en een complete vervreemding van de natuur. Een dergelijke toekomst ziet Fairlie als een tragedie waarbij we niet alleen het contact met de natuur verliezen maar ook onze eigen dierlijke identiteit: 'We are what we eat, and by eating animals we help to ensure that we ourselves remain animals' (Fairlie, 2010: 231). Met deze stellingname, die hij overigens niet argumenteert, wordt tegelijk duidelijk dat vlees eten voor Fairlie meer is dan een luxe: als we contact willen houden met de natuur, en met onze dierlijke identiteit, moeten we vlees eten.

Tegenover de 'urbane dystopie' stelt hij een toekomstbeeld waarin de urbanisatietrend wordt omgekeerd. Hij pleit voor ruralisatie, voor wonen en werken op het platteland in kleine gemeenschappen, inclusief vee, waarbij we meer arbeid en spierkracht investeren in het produceren van ons voedsel, waarin weer herders, lokale veemarkten, gemeenschapsvarkens, en oogstfeesten voorkomen, en waarin kleine boeren (peasants) weer respect genieten. Daarmee zet hij in een aantal opzichten de klok terug, geeft hij toe, maar hij doet dat ten behoeve van een manier van leven en een vorm van landbouw die voor mensen aantrekkelijk is: 'a variety of animals, farmhorses, healthier stock, pigs you can scratch, tastier food, people actually working in the fields and so on.' (Fairlie, 2010: 283)

De zoektocht van Fairlie is minder open dan het eerst lijkt. Dat vlees eten nodig is voor onze dierlijke identiteit komt tegen het eind als een soort verborgen agenda tevoorschijn, evenals de heftig aangezette tegenstelling tussen technologie en natuur en de arcadische sentimenten. Toch is dit ook een boek vol nieuwsgierigheid en twijfel, dat uitnodigt tot dialoog en verder zoeken. Het

duurzaamheidsperspectief dat Fairlie gebruikt om naar vleesminderen te kijken is bovendien aanvullend op de voorgaande hoofdstukken in de zin dat het ene stukje vlees het andere niet is. Vleesminderen is niet alleen een kwestie van lagere vleesconsumptie, maar ook van ander en anders vlees eten. Anders gezegd, milieutechnisch gesproken zijn er verschillen tussen vleessoorten. Wanneer we in Nederland af en toe een bescheiden portie rundvlees eten afkomstig van koeien van het grasland of een kotelet of kipfilet van varkens en kippen die gevoerd zijn met agrarische restproducten, dan zou hier al grote milieuwinst mee worden geboekt in vergelijking met de mate waarin en de wijze waarop we nu vlees eten. Evenals in *Vleesminnaars, vleesminderaars en vleesmijders* (De Bakker en Dagevos, 2010: 37, 179-181) liggen deze verschillen en nuances op basis van duurzaamheidscriteria ook buiten het bestek van deze studie. Maar naar aanleiding van Fairlie is het zinvol om hier aan te stippen dat we ons realiseren dat er verschillen zijn tussen de milieubelasting van verschillende soorten vlees (zoals dat ook geldt voor alternatieven voor vlees: door een duurzaamheidsbril bekeken is de keuze voor een kaasburger ongunstiger dan voor een plantaardig alternatief).

Drie benaderingen van de morele lading van vlees eten kwamen hierboven aan de orde. De eerste probeert via conceptuele onderscheidingen de kern te karakteriseren van waar het moreel gezien om gaat. De tweede buigt zich over onze veelheid van conflicterende houdingen - en concludeert dat een consequente lijn onhaalbaar is voor gewone stervelingen. De derde stelt de vraag hoe een duurzame landbouw met vlees eruit kan zien. Deze verkenning heeft niet de pretentie compleet te zijn; over dieren, duurzaamheid en vlees bestaan meer moreel geladen publicaties, ook bijvoorbeeld met een historische inslag (Kluvel, 2009; Preece, 2008; Verdonk, 2009) of vanuit een persoonlijk perspectief (De Bruin, 2009; Duve, 2012; Foer, 2009). Evengoed laat deze kleine selectie zien dat vleesminderen een moreel geladen veranderingsproces is vol spanningen en complexen. Jeanine Schreurs heeft in haar proefschrift *Living with less* (2010) laten zien dat zo'n proces niet noodzakelijk begint met morele overtuigingen. Haar studie richt zich op 'downshiften', een fenomeen dat in eerder onderzoek vooral werd begrepen als een moreel geladen afwijzing van overconsumptie of als een oplossing voor milieuproblemen. Schreurs wijkt hiervan af en beschouwt ook mensen die onvrijwillig moeten rondkomen met minder geld - bijvoorbeeld omdat ze zijn ontslagen - als downshifters, evenals mensen die vooral bekommerd zijn om hun gezondheid. Morele en politieke redenen blijken in de praktijk niet altijd de overhand te hebben. Downshifters worden niet primair gemotiveerd door ecologische overwegingen, maar door het verlangen naar een beter leven of een gezondere financiële situatie. Toch maken ook on-

vrijwillige downshifters vaak een transformatieproces door waarin ze mettertijd een sterker moreel bewustzijn ontwikkelen. Als dit verschijnsel een meer algemene gelding heeft, kan morele verandering ook heel andere beginpunten hebben dan de heldere overtuigingen waarmee dit literatuuroverzicht begon. Een dergelijk verloop vergroot de complexiteit van morele veranderingsprocessen weliswaar, maar is verhelderend in het licht van de uitgevoerde clusteranalyse (zie 3.6) waaruit bleek dat morele bewustwording en beginselen niet aantoonbaar in het geding zijn als het om routineuze en extraverte vleesminderaars gaat. Identificerende vleesminderaars op hun beurt voldoen beter aan het (standaard)beeld dat 'goede' redenen mensen aanzetten tot vleesminderend gedrag.

4.3 Een Europese zoektocht naar vleesloze dagen¹

Wie een rondje Europa maakt en zoekt naar de aanwezigheid van vleesloze dagen, komt diverse initiatieven tegen die uiting geven aan de toenemende interesse in het 'consuminderen' van vlees. In Europa richt de aandacht zich momenteel op de maan-, donder- en vrijdag. Meer dan de helft van de doorde weekse dagen wordt op Europees niveau dus als vleesloos aangemerkt. De oudste en wellicht meest bekende vleesloze dag is de Meatless Monday. De campagne om de eerste dag van de week vleesloos door te brengen is afkomstig uit de Verenigde Staten, stamt uit 2003 en is overgewaaid naar de Angelsaksische wereld aan de overkant van de oceaan: in Groot-Brittannië heeft de Meatless Monday vaste voet aan wal gezet. Celebrities als Paul McCartney promoten de Meat Free Monday.

De vleesloze maandag is en wordt in verschillende landen intussen ook (tijdelijk) opgepikt door cateraars als Albron en Sodexo, door diverse bedrijfsrestaurants in de private en publieke sector of ingezet door fabrikanten van vleesvervangers zoals Proviand, Alpro Soya of Meatless BV in het geval van Nederland, waar we ook het initiatief Plantaardig Maandag kennen.

In Zweden heeft de milieugroep Climate Action het voortouw genomen in het afkondigen van een vleesvrije maandag. De Zweedse vleesvrije maandag is nu op scholen in twee gemeentes (Östersund en Örebro) ingevoerd en het Nordic Light Hotel in Stockholm en luchtvaartorganisatie Malmö Aviation doen mee. Ook Noorwegen heeft een vleesvrije maandag, een initiatief van de milieuorgani-

¹ Deze paragraaf is in enigszins bewerkte versie eerder verschenen in Voeding Nu (Van Hoeven en Dagevos, 2012).

saties De Toekomst in onze Handen en Dagelijks Groen, gesteund door onder meer de Dierenbescherming.

In Frankrijk bestaat Lundi, c'est végété. Deze campagne is opgezet door de Franse Vegetariërs Vereniging en L214 Ethique Animaux. Het resultaat is dat de burgemeester van het tweede arrondissement van Parijs, Jacques Boutault, in 2009 een vleesvrije maandag heeft ingevoerd in schoolkantines. Een keuze voor vegetarisch blijkt niet overal vanzelfsprekend te zijn: op 2 oktober 2011 heeft de Franse minister van voedsel, landbouw en visserij, Bruno Lemaire, het bericht naar buiten gebracht dat alle maaltijden in schoolkantines in het algemeen dierlijke producten moeten bevatten en een minimale hoeveelheid vlees en vis. Ondertussen is er op burgerinitiatief een petitie tegen dit beleid in gang gezet en staan demonstraties gepland.

Vervolgen we onze zoektocht naar nog zuidelijkere regionen van Europa, dan komen we tegen dat in Portugal de Partij voor dieren en milieu (PAN) - die geen zetels heeft in het huidige parlement - in oktober 2011 de campagne Maandag zonder vlees (2 sem carne) lanceerde. Ook vanuit het bedrijfsleven bestaat een maandelijks Meatless Monday-initiatief waarbij Sodexo plantaardig voedsel promoot door middel van posters, flyers en aanbod. In Spanje bestaan bij de vegetariërsbond plannen om in 2012 met een vleesloze maandag campagne (Lunes sin carne) te starten. In Italië en Griekenland moet met een vergrootglas worden gezocht om aandacht voor vleesminderen te vinden. Enkel bij de vegetariërsbond of dieren- en milieuorganisaties is het een te vinden thema. Van een 'officiële' vleesvrije dag waar een organisatie haar naam aan verbindt is geen sprake. Dit geldt ook voor Denemarken en Nederland, als we weer naar het noorden van Europa kijken.

Donderdag is de meest succesvolle vleesloze dag tot nu toe te noemen. Dit is niet in het minst de verdienste van de Belgische non-profitorganisatie Ethisch Vegetarisch Alternatief (EVA). EVA heeft Gent als uitvalsbasis, dat in 2009 de eerste Europese stad werd met een vleesloze dag. Donderdag Veggiedag was geboren: een initiatief om mensen één dag per week te stimuleren tot vegetarische eetgewoonten. De campagne trok van aanvang af veel media-aandacht en trekt die nog steeds. Een andere constante is dat de EVA zorgdraagt voor de verspreiding van vegetarische recepten en plattegronden met vegetarische restaurants, en brochures met vegetarische kooklessen voor restaurants en cateraars. Behalve dat mede hierdoor op donderdag het vegetarische aanbod in restaurants en kantines meer op de voorgrond is komen te staan, zijn ook scholen en ouders betrokken bij het project. Bijzonder is dat de campagne structureel wordt gefinancierd door de Vlaamse overheid. Ook schepenen van Brussel,

Mechelen, Hasselt, Sint-Niklaas, Oostende en Eupen steunen officieel de Donderdag Veggiedag (zie Leenaert, 2010).

Geïnspireerd door Gent volgde Bremen als eerste stad van Duitsland. De drijvende kracht achter Donnerstag Veggietag is de Duitse Vegetariërsbond (VEBU). Mede op hun initiatief zijn 100 Duitse steden aangeschreven om deze te informeren en interesseren voor het steunen van de veggiedag. Inmiddels hebben zeker 15 steden zich aangesloten bij Donnerstag Veggietag, evenals een aantal bedrijven (waaronder 30 voedingsbedrijven).

In navolging van de Duitse vegetariërsbond heeft de Zwitserse Vereniging voor Vegetarisme (SVV) brieven gestuurd naar ruim 50 Zwitserse steden met het voorstel een vleesvrije donderdag in te voeren. Een aantal steden staat hier positief tegenover, maar geen enkele stad heeft de Vegi Tag daadwerkelijk ingevoerd in 2011. Gesteund door het burgerinitiatief Végésanté heeft Isabelle Mayor, politica voor de Groenen, de vegadag wel op de politieke agenda gezet, met een wekelijkse Journée Végi op scholen in Lausanne als eerste wapenfeit.

De initiatieven gericht op de slotdag van de werkweek, de vrijdag, zijn klein in aantal en gering in omvang. In de Oostenrijkse deelstaat Oberösterreich is in 2011 een voorzichtige start gemaakt met de campagne Fleischfrei-tag middels het verspreiden van promotiemateriaal. In Denemarken wordt op de vrijdag gemikt door de aldaar bekendste vegetarische kookboekauteur Kirsten Skaarup, die middels recepten op haar website een vleesvrije vrijdag promoot. Door de Engelse Vegetariërsbond is in 2011 gestart met een variatie op het thema van de vleesvrije vrijdag met de oproep tot een Fish Free Friday. De katholieke vrijdag-visdag wordt hiermee dus 180 graden gedraaid.

De recente campagnes in Europa gericht op een vleesloze dag zijn regionaal van karakter. Terwijl er diverse initiatieven in meerdere Europese naties zijn te tellen, is er geen sprake van een internationale samenbundeling van de voorstanders van een vleesvrije dag. De voorvechters van vleesloze dagen vinden we bovenal bij non-gouvernementele organisaties (ngo's), zoals vegetariërsbonden en natuur-, milieu- en dierenorganisaties. Op meer of minder incidentele basis werken deze initiatiefnemers samen met andere ngo's, bedrijven, restaurants, kantines, scholen, universiteiten of bekende personen.

Opvallend is dat vleesloze dagen niet gepropageerd wordt door overheden. Hoewel er sympathie en daadwerkelijke steun bestaat voor een vleesloze dag binnen de stadsbesturen van Europese steden als Helsinki, Hasselt of Hannover, hullen rijksoverheden zich in stilzwijgen. Parlementariërs in Europese landen die zich uitspreken ten gunste van een vleesloze dag zijn bijna onvindbaar. In eigen land diende de Partij voor de Dieren in de Tweede Kamer kamervragen en moties in over het bevorderen van vleesloos lunchen in restaurants van de Staten

Generaal en overheidskantines in bredere zin. Dergelijke moties vinden onvoldoende steun om aangenomen te worden. In Engeland startte John Leech van de Liberaal Democraten een parlementaire petitie (Early Day Motion) om in het parlement een vleesvrije dag in te voeren. Van de 649 leden van de House of Commons hebben er inmiddels 33 leden ondertekend. Kortom, onze verkennende zoektocht levert op dat de vleesminderende tijdgeest weinig tot geen openlijke en actieve steun krijgt in Europese regeringen en parlementen. Dit stemt overeen met de teneur van uitspraken die elders worden gedaan:

'Op politiek niveau zijn de ernst en de urgentie van de milieu- en gezondheidskosten van excessieve vleesconsumptie niet of nauwelijks doorgedrongen. (...) Vleesmatiging is en blijft een politiek taboe.'
(Jones en De Meyere, 2010: 227)

'Regarding the strategy *Consuming less or different animal products* policies are practically non-existent'. (Westhoek et al., 2011: 34)

'Policy makers' attention to (...) meat eating is as close to zero as it is possible to get.' (Porritt, 2010: 275)

4.4 Voorbij de landsgrenzen: groenterevolutie in Europa?¹

In dit onderzoek zijn we op zoek gegaan naar de vleesminderaars en de consumenten die op vlees eten en vleesminderen. Deze studie opende met de aantallen vleesminderaars en vleesmijders die zijn aangetroffen in Nederland (figuur 2.1). Maar hoe is het eigenlijk gesteld met het aantal vleesminderaars en vleesmijders over de Nederlandse grens? Voordat we een blik werpen op onze twee buurlanden, kijken we even naar de Verenigde Staten. Ook in het land van de hamburger, de T-bone steak en een vleesconsumptie die ruim boven de 60 kilo ligt, en daarmee ruwweg de helft hoger is dan de Nederlandse, is in 2011 bij 1010 Amerikanen (telefonisch) navraag gedaan naar vlees eten en vleesminderen. Desgevraagd geeft 5% aan altijd vleesloos te eten en 33% regelmatig (iets meer (16%) of minder (17%) dan de helft van hun maaltijden) een plantaardige maaltijd te nuttigen. Behalve de groep vleesmijders (vegetariërs en

¹ Mac van Dinther (2011), culinair journalist van de Volkskrant, is dank verschuldigd voor het woord groenterevolutie ter aanduiding van de 'eetbeweging' waarin vlees achterwege wordt gelaten.

veganisten) komen ook uit deze VS-survey vleesminderaars tevoorschijn. Naast de 33% die een aantal dagen per week vleesloos eet, is er ook nog 4% die 1 dag geen vlees eet en 6% die 1 plantaardige maaltijd per week eet. Bij elkaar opgeteld levert dit 43% vleesminderaars in verschillende gradaties op en 5% vleesmijders. Bijna de helft eet dus vleesloos of op enigerlei wijze vleesarm, is vanuit vleesminderend perspectief te concluderen (website Vegetarian Resource Group).

De 5% vleesmijders (vegetariërs en veganisten) is een omvang waarover twijfels zijn uit te spreken als het om de betrouwbaarheid van dit percentage gaat (Preece, 2008; Ruby, 2012: 142 houdt het liever op 3%). Behalve het zojuist aangestipte Amerikaanse survey geldt meer algemeen dat er weinig betrouwbare bronnen - met eenduidige percentages - voorradig zijn over de hoeveelheid vleesloos etende consumenten (zie ook Ruby, 2012: 148). De vegetarische consumentenbevolking is nogal slecht in kaart gebracht. Het globale beeld dat opdoemt als geprobeerd wordt cijfers boven tafel te krijgen, is dat het om geringe percentages gaat die de 5% uit de VS-survey niet halen - wat mogelijk indiceert dat dit Amerikaanse percentage geflatteerd is. Zonder dat we voor de correctheid van de statistieken kunnen instaan, zijn enkele percentages die zijn gevonden de volgende: UK: 3%; Zweden: 3-4%; Oostenrijk: 3%; Italië: 3,5%; Noorwegen: 2%; Frankrijk: <2%; Spanje: 1,5-4%; Finland: 2-4%.

Het Nederlandse percentage van 4,5% vleesmijders bevindt zich tussen dat van onze buurlanden in: Duitsland behoort tot de weinige landen in Europa waar het aantal boven de 5% wordt ingeschat met een percentage van minstens 6%, terwijl voor België de teller blijft steken onder de 2%. Enig zicht op het aantal vleesminderaars is eveneens aan het ontstaan in beide buurlanden. De VEBU heeft samen met Firma Tofutown onderzoek laten doen naar deeltijdvegetariërs - gedefinieerd als iemand die minstens 3 dagen per week geen vlees eet. In juni 2011 is een enquête gehouden onder 1001 Duitsers. Iets meer dan de helft (52%) van de ondervraagden valt onder de gehanteerde definitie van deeltijdvegetariër. Het aantal vleesminderaars in Nederland dat voldoet aan de Duitse definitie van deeltijdvegetariër is bijna 10% lager dan in Duitsland (en ongeveer de helft daarvan als de vleesmijders worden meegerekend). Het aantal Duitse vleesminderaars is zo'n 42 miljoen als de 52% uit de enquêteresultaten landelijk wordt omgeslagen (uitgaande van een inwonertal van 82 miljoen) (website VegetarierBund Deutschland). In Nederland kom je met een dergelijke som uit op 7 miljoen (uitgaande van een inwonertal van 16,7 miljoen) of zo'n kwart minder als je de niet-volwassenen buiten beschouwing laat.

In buurland België - meer in het bijzonder: Vlaanderen - zijn de cijfers bescheidener. Een in opdracht van EVA uitgevoerd onderzoek in maart 2011

onder 1993 Vlamingen, leert dat 1,7% nooit vlees of vis eet.¹ Worden hierbij de mensen opgeteld die bij uitzondering vlees of vis eten (2,8%) en die geen vlees maar wel vis eten (1,3%), dan resulteert dat in 5,8% Vlamingen die zelden of nooit vlees eten. De vleesminderders die een paar keer per week vegetarisch eten, zijn goed voor een aanvullende 7,4%. Dit zijn lagere getallen dan we in Nederland hebben gevonden. Hoewel het overgrote deel (84%) van de Vlamingen zichzelf als alleseter typeert en 48% vast van plan is vlees te blijven eten zoals men dat gewend is, is ook meer dan een kwart (26,4%) het eens met de stelling 'Ik ga wellicht in de toekomst minder vlees eten', en geeft 22,3% aan in de toekomst een of meerdere dagen vegetarisch te willen eten. Met het oog op de (toekomst)kansen voor vleesminderen in Vlaanderen is het positief dat 43,2% instemt met de stelling 'Ik zou minder vlees moeten eten' en 51,6% van oordeel is dat vegetarisch eten praktisch gezien goed te doen is. Gezondheid wordt aangewezen als de belangrijkste reden om meer plantaardig te eten (genoemd door 47,9%) - overigens zonder dat vlees eten ongezond wordt gevonden (21,1% verbindt vlees eten wel aan ongezond) - terwijl sociale druk nauwelijks wordt genoemd als reden (2,1%). Dit zijn uitkomsten die niet verbazen na de paragrafen 2.5 en 3.5.

Wanneer we nog iets verder voorbij de eigen landsgrenzen en directe buurlanden kijken, wat voor (toekomst)beelden krijgen we dan te zien? Welke prognoses zijn er voorradig als het om de Europese vraag naar vlees en de animo voor vleesminderen gaat? Een in augustus 2011 verschenen rapport van Euro-monitor International voorziet dat vleesminderen een toekomst heeft. Enerzijds wordt geconstateerd dat de mondiale vleesmarkt relatief slecht heeft gedraaid in de jaren 2005-2010 in vergelijking met de groei in de marktvraag naar bijvoorbeeld peulvruchten, noten en fruit (Euromonitor, 2011: 37-39). Op het Europese niveau laten verzamelde marktdata zien dat de vraag naar vlees in Engeland met zo'n 10% is gestegen in het tijdvak 2005-2010, in Frankrijk met ruim 4% is gedaald en zich in Duitsland heeft gestabiliseerd. Anderzijds baseert men zich op andere (voor)tekenen in het voordeel van vleesminderen. Het ongezonde imago van (rood)vlees wordt genoemd als reden voor de verschuiving in de vraag van rood naar wit vlees. Er wordt gewezen op dierethische en duurzaamheidsdiscussies die gevoerd worden, op beroemdheden in diverse landen die een vleesloze of vleesminderende leefstijl promoten, en op de stijgende vraag naar vleesvervangers en vegetarische maaltijden die (doorsnee) consumenten helpen een vleesminderend consumptiepatroon invulling te geven.

¹ Met dank aan EVA voor het beschikbaar stellen van datamateriaal.

De marktverkenning van Euromonitor levert op Europese en wereldschaal materiaal aan dat erop wijst dat vleesminderen en vegetarisme aanwezig zijn naast de vleesmarkt. Aanwijzingen ter ondersteuning van de voorspelling 'that a gradually growing population of vegetarians, semi-vegetarians, meat-reducers and 'vegivores' is set to consume more meat-free foods than ever before' (Ibid.: 4, 75) worden met graagte opgesomd, maar - zoals dat ook geldt voor ons eigen datamateriaal - men kan er niet omheen dat 'most of the population remains staunchly meat-eating' (Ibid.: 5, 75).

De actuele stand van zaken volgens Euromonitor is in overeenstemming met onze eigen constatering dat de vraag naar vlees samengaat met de behoefte aan vleesarme of -loze etenswaren en dito eetpatronen. Een krimpende vleesmarkt - Europees noch mondiaal - ligt op de korte termijn niet in de lijn van de verwachting. Een groeiende vleesminderende consumentenbevolking is realistischer, al gaat het nog wel even duren voordat de groenterevolutie massaal zal uitbreken in Europa.

Bevindingen in bullets

- *Paragraaf 4.2.* Vleesminderen is geen moreel neutraal thema. Dit blijkt ook uit moderne studies waarin dierenwelzijn en duurzaamheid belangrijke ijkpunten zijn voor het traceren en taxeren van morele problemen rond vlees. In recent verschenen boeken hierover domineren verschillende benaderingen. De eerste benadering zoekt oplossingen voor morele problemen rond vlees eten via heldere onderscheidingen en principes. Een tweede probeert juist onze onhelder- en tweeslachtigheid te begrijpen. Een derde is op zoek naar manieren waarop vlees eten duurzaam kan zijn.
- *Paragraaf 4.2.* Vleesminderen is een moreel geladen veranderingsproces. Dit betekent niet noodzakelijk dat morele overtuigingen het startpunt ervan vormen. Morele, ecologische of politieke overwegingen hoeven niet primair te zijn. Praktische of financiële redenen kunnen evengoed een transformatieproces motiveren, waarbij zich mettertijd een sterker moreel bewustzijn ontwikkelt bij de gedrags- of leefstijlverandering. Deze procesgang is relevant voor de in de clusteranalyse aangetroffen routineuze en extraverte vleesminders, voor wie geldt dat morele bewustwording en beginselen niet aantoonbaar hun vleesminderende gedrag helpen begrijpen.
- *Paragraaf 4.3.* De recente campagnes in Europa gericht op een vleesloze dag zijn regionaal en lokaal van karakter. De voorvechters van vleesloze dagen vinden we bovenal bij non-gouvernementele organisaties (ngo's), zoals vegetariërsbonden en natuur-, milieu- en dierenorganisaties. Opvallend is dat vleesloze dagen niet gepropageerd wordt door overheden op rijksniveau. De vleesminderende tijdgeest krijgt nauwelijks tot geen openlijke en actieve steun vanuit regeringen en parlementen in Europese landen.
- *Paragraaf 4.4.* Het Nederlandse percentage van 4,5% vleesmijders bevindt zich tussen dat van onze buurlanden in: Duitsland behoort tot de weinige landen in Europa waar het aantal boven de 5% wordt ingeschat met een percentage van minstens 6%, terwijl voor België de teller blijft steken onder de 2%. Enig zicht op het aantal vleesminders in beide buurlanden is eveneens aan het ontstaan door in 2011 uitgevoerd onderzoekswerk. In Duitsland valt 52% van de ondervraagden onder de gehanteerde definitie van deeltijdvegetariër (minstens 3 dagen geen vlees). Het aantal vleesminders in Nederland dat voldoet aan de Duitse definitie van deeltijdvegetariër is bijna 10% lager dan in Duitsland. In Vlaanderen laten zich minder vleesminders en vleesmijders tellen dan in Nederland. Alle vleesloos en vleesarm etende Vlamingen bij elkaar opgeteld komen niet boven de 20% uit. Ook verder buiten de landsgrenzen zijn vleesminderen en vegetarisme duidelijk aanwezig. Op Europese en wereldschaal laat zich eenzelfde conclusie trekken als uit het in deze studie verzamelde Nederlandse materiaal: de aanwezigheid van en de consumentenbehoefte aan vleesarme of -loze etenswaren en dito eetpatronen gaan samen met een aanhoudende vraag en voortdurende hunker naar vlees.

5 Slotbeschouwingen

5.1 Gemengd beeld

Binnen de context van een dominante carnivore eetcultuur is vleesminderen niet te ontkennen of negeren. Het simultane bestaan van carnivorisme en flexitarianisme maakt dat deze studie wel een gemengd beeld moest opleveren. Vlees eten is vanzelfsprekend. Tegelijkertijd is vleesminderen voor miljoenen Nederlanders in meer of mindere mate een vanzelfsprekendheid. Beide zijn waar. Hoogst bepalend voor wat je ziet, is de bril waarmee naar de geboekte resultaten wordt gekeken. Het glas is halfleeg of halfvol - het is maar hoe je ernaar kijkt en waar je het accent wilt leggen. Wie oog heeft voor vlees eten, krijgt vrijwel beeldvullend in het vizier dat vlees eten de norm is. Mensen vinden zichzelf vleeseters, eten frequent vlees en geven in duidelijke meerderheden aan hun vleesconsumptie niet te willen veranderen maar vast te houden aan wat ze gewend zijn en gewoon vinden. 'Vleesgebruik is kennelijk zó diep in het voedingspatroon ingesleten, dat het voor de meesten moeilijk is om los te laten', schreef Van Ginneken (2001: 78) meer dan 10 jaar geleden. Dit is onverkort geldig. Een recente studie bevestigt dat het beperken van vlees eten tot maximaal 2 dagen in de week een opgave is die veel mensen te zwaar valt en daardoor weerstand en afwijzing ontmoet (Tobler et al., 2011). Ook dit onderzoek leert dat er in het geval van ten minste 5 dagen vleesloos eten per week 14,8% vleesminderaars overblijven (2.2).

Overschakeling naar een volledig vleesloos voedselpakket wordt als nog onaantrekkelijker en ondoenlijker ervaren als we afgaan op de relatief kleine hoeveelheid vegetariërs en de animo om vegetariër te worden dan wel te blijven. Het percentage vegetariërs blijft gering, de aanwas is beperkt en de moeite die het kost om een vegetarisch dieet (levens)lang vol te houden is voor velen te groot. Een rigoureuze verandering van voedingsstijl is ook geen sinecure. Zeker niet in een alomtegenwoordige carnivore eetcultuur. Als mensen in overgrote meerderheid aangeven dat ze geen vegetariër zullen worden, verbaast dit daarom allerm minst (Sijtsema et al., 2012).

Dat we het over het algemeen normaal vinden om vlees eten niet op te geven, is toch ook weer verbazingwekkend. Ondanks allerlei rapporten en aanhoudende berichten over milieueffecten van vleesconsumptie en over dierenwelzijnproblemen in de industriële veehouderij, heeft vlees eten voor veel mensen zijn onschuld niet zodanig verloren dat het eten van vlees voor hen uit den boze is.

Sterker, het is een opmerkelijke en mondiale tendens dat vlees niet aan aantrekkingskracht heeft ingeboet maar dat juist naar vlees gehunkerd wordt zodra de levensstandaard het toelaat ervan te kunnen genieten. Wie rijker wordt, gaat (meer) vlees eten - het is een wetmatigheid waar slechts weinig landen en mensen op de wereld van vandaag aan kunnen of willen ontsnappen. In de woorden van Michael Carolan (2011: 85): 'Eating large quantities of meat has become a cultural imperative throughout much of the world, having become a sign of affluence and modernity and a "right" of consumer choice.' Vlees eten is en blijft niet te versmaden vanuit zowel sociaal-culturele als sensorische optiek: de reden 'ik vind vlees gewoon zo lekker' is veelal sterker dan 'verheven' collectieve redenen om vlees achterwege te laten.

Gegeven de alarmbellen die wetenschappers of ngo's regelmatig laten rinkelen, is het eveneens opzienbarend dat de politieke discussies over vlees(loos) eten in de marge worden gevoerd. In Brussel wordt de consumptie van vlees en zuivel weliswaar genoemd, maar het politieke debat in afzonderlijke Europese landen is doorgaans oorverdovend stil. Het is niet gewaagd te voorspellen dat in het merendeel van de Europese landen gereageerd wordt alsof men water ziet branden als geprobeerd zou worden vleesarm of vleesloos eten als onderwerp van discussie ter tafel te brengen. Ook wetenschappelijk onderzoek naar vleesminderen en vleesminderaars is nog bijzonder pril - de in paragraaf 2.3 genoemde studies zijn uitzonderingen op de regel.

Al met al is vlees eten vooral vanzelfsprekend. Vlees is een iconisch baken van de hedendaagse eetcultuur. Dit maakt het allesbehalve eenvoudig de bakens te verzetten - evenmin als er signalen zijn van een kerend tij.

5.2 Vleesminderen en de vanzelfsprekendheid van vlees

Ook door een vleesminderende bril bekeken levert deze studie niet het beeld op dat het einde van de vanzelfsprekendheid van vlees eten nabij is. Anders gezegd, de tot op heden aanwezige vanzelfsprekendheid van vlees is toekomstbestendig. Toch gebruiken we het woord vooralsnog niet toevallig omdat er eveneens beweging is.

Als we willen aftasten of vleesminderen is te zien als een (voor)teken van wezenlijke verandering, is het om te beginnen relevant terug te halen dat, hoe we de resultaten van dit onderzoek ook wenden of keren, vleesminderen geen marginaal verschijnsel is. Vleesminderaars 'light' - die minimaal 1 dag in de week vleesloos eten - vormen een ruime meerderheid van 77,1%. In vergelijking met 2009 is het aantal 'light' vleesminderaars ruim gestegen (van 69,5% naar

77,1%) en het aantal voltijds vleeseters ruimschoots gedaald (van 26,7% naar 18,4%). Hanteren we strengere definities, dan komen we uit op 42,5% van de onderzochte mensen dat maximaal 4 dagen in de week vlees eet tijdens de hoofdmaaltijd en 14,8% dat wekelijks hooguit 1 of 2 dagen vlees eet (2.2). Het gaat al met al om substantiële aantallen. Tellen we bij het laatstgenoemde percentage de 4,5% vleesmijders (vegetariërs en veganisten) op, dan eet bijna 20% van de respondenten vleesarm of vleesloos.

Ook als mensen gevraagd wordt aan te geven of ze minder vlees zijn gaan eten het afgelopen jaar en/of van plan zijn het komende jaar hun vleesconsumptie te matigen, vinden we percentages variërend van boven de 20% tot onder de 30% (2.3). Tellen we bij dergelijke cijfers ook hier opnieuw de vleesmijders (vegetariërs en veganisten) op, dan is zo'n kwart tot rond een derde van de Nederlandse consumenten actief bezig met het beperken van hun vleesconsumptie in de vorm van een meer vleesarm of vleesloos dieet.

Behalve 'harde' aantallen zijn er ook 'zachte' indicatoren voor veranderingkansen gevonden. Mensen typeren zichzelf in grote meerderheid als vleeseter (82,5%), maar als ze wordt gevraagd of ze zich met vlees eten identificeren, dan voelt een meerderheid van 53% zich niet aangesproken (2.3). Uit de reacties op andere stellingen spreekt over het algemeen net zo min een enorme emotionele gehechtheid aan vlees eten. Lauwe rationaliteit is toepasselijker dan warme gevoelens in de respons op beweringen over vlees in combinatie met stoer, status of superioriteit (2.4). We krijgen uit ons onderzoek niet de indruk dat mensen hun ziel en zaligheid ophangen aan het eten van vlees, maar eerder dat het belang dat aan het eten van vlees wordt gehecht functioneel van aard is en voortkomt uit de gewoonte en het vanzelfsprekende. Dit nuanceert mogelijk niet alleen bepaalde clichébeelden, maar wellicht ook barrières die vleesminderen in de weg zouden staan.

We formuleren met opzet in voorzichtige bewoordingen. Vergaande conclusies trekken aan de hand van reacties op een beperkt aantal expliciete stellingen is immers een smalle basis. Er zijn nog meer redenen waarom voorzichtigheid geboden is als het gaat om de kwestie of vleesminderen een voorbode is van een ophanden zijnde afkalving van de vanzelfsprekendheid van vlees eten.

Een eerste reden is dat we vleesminderen niet in een historische ontwikkelingslijn kunnen plaatsen. We weten niet welke geschiedenis vleesminderen heeft. Voor een taxatie van het of en hoe van dynamiek en verandering in vleesarmer eten zou het waardevol zijn als we zouden weten hoe de situatie bijvoorbeeld 25 jaar geleden was. Hoeveel vleesminderaars waren er toen? Misschien is het aantal mensen dat we nu vleesminderaars noemen wel net zo constant als de vraag naar vlees constant is gebleven de laatste 15 jaar? We weten het

niet. Wat we wel weten is dat we in ieder geval niet uit een situatie komen waarin iedereen zich tegoed doet aan vlees. Vegetarisme is geen hedendaags fenomeen. Bewust vleesminderen is eerder een teken van de huidige tijd. Deze studie is begonnen met een aantal manifestaties van de vleesminderende tijdgeest op te sommen (2.1) en heeft een basis willen geven aan het onderzoeken van vleesminderen en vleesminderaars.

Dit onderzoek heeft een tweede reden tot voorzichtigheid opgeleverd door geen ultieme factor te vinden die het eten van vlees radicaal gaat terugdringen van het midden naar de marges van onze eetcultuur en voedselconsumptiepatronen. Vooralsnog zal een doorbraak in een afnemende vanzelfsprekendheid van vlees eten niet geforceerd worden door sociale of persoonlijke normen (2.5), niet door bekommernis om het lot van dieren (3.2) en ook niet door vegetarische vleesvervangers (3.3). Evenmin overtuigen gezondheidsoverwegingen doorslaggevend in de aantasting van de vanzelfsprekendheid van het eten van vlees (3.5). Als we op weg zijn naar een kantelmoment, waarna andere vanzelfsprekendheden en gewoontes de overhand krijgen, dan laat het zich nu aanzien dat een samenspel van factoren de motor van verandering is. Het laat zich bovendien voorspellen dat het geen rechtlijnig veranderingsproces zal zijn, maar een transitie die gepaard gaat met spanningen en niet noodzakelijkerwijs moreel gedreven hoeft te zijn (4.2).

Een derde en laatste reden voor voorzichtigheid die we hier noemen is dat we op basis van onze onderzoeksresultaten niet in oorlogszuchtige termen de stand van zaken kunnen schetsen. Van een 'war on meat' is geen sprake, ook al doet de titel van de Euromonitor-rapportage (2011) anders vermoeden (4.4). Verandering in de vanzelfsprekendheid van vlees eten komt momenteel niet tot stand door harde confrontaties en hardvochtige strijd met het vleesbolwerk, dat fundamenteel wordt ondermijnd en op het punt van instorten staat. Een dergelijke verklanking treft de verkeerde toon als we naar onze data luisteren. Wanneer we het woord groenterevolutie willen gebruiken, dan hebben we het vooralsnog over een fluwelen groenterevolutie. Of deze de voorbode is geweest van het einde van de 'Gouden vleeseeuw' (1950-2050) zullen we over een kleine 40 jaar weten.

Literatuur

Allen, M.W. en S. Baines, 'Manipulating the symbolic meaning of meat to encourage greater acceptance of fruit and vegetables and less proclivity for red and white meat.' In: *Appetite* 38 (2002), pp. 118-130.

Allen, M.W. en S.H. Ng, 'Human values, utilitarian benefits and identification: The case of meat.' In: *European Journal of Social Psychology* 33 (2003), pp. 37-56.

Baker, S., K.E. Thompson en D. Palmer-Barnes, 'Crisis in the meat industry: A values-based approach to communications strategy.' In: *Journal of Marketing Communications* 8 (2002), pp. 19-30.

Bakker, E. de en H. Dagevos, *Vleesminnaars, vleesminderaars en vleesmijders: Duurzame eiwitconsumptie in een carnivore eetcultuur*. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2010.

Bakker, E. de en H. Dagevos, 'Reducing meat consumption in today's consumer society: Questioning the citizen-consumer gap.' In: *Journal of Agricultural and Environmental Ethics* [DOI 10.1007/s10806-011-9345-z], 2011.

Barnes-Holmes, D., L. Murtagh, Y. Barnes-Holmes en I. Steart, 'Using implicit association test and the implicit relational assesment procedure to measure attitudes toward meat and vegetables in vegetarians and meat-eaters.' In: *The Psychological Record* 60 (2011), pp. 287-306.

Barnett, C., P. Cloke, N. Clarke en A. Malpass, *Globalizing responsibility: The political rationalities of ethical consumption*. Wiley-Blackwell, Chichester, 2011.

Bastian, B., S. Loughnan, N. Haslam en H.R.M. Radke, 'Don't mind meat?: The denial of mind to animals used for human consumption.' In: *Personality and Social Psychology Bulletin* 38 (2012), pp. 247-256.

Beardsworth, A. en T. Keil, *Sociology on the menu: An invitation to the study of food and society*. Routledge, London, 1997.

Beardsworth, A. en A. Bryman, 'Meat consumption and meat avoidance among young people: An 11-year longitudinal study.' In: *British Food Journal* 106 (2004), pp. 313-327.

Berndsen, M. en J. Van der Pligt, 'Ambivalence towards meat.' In: *Appetite* 42 (2004), pp. 71-78.

Bilewicz, M., R. Imhoff en M. Drogoz, 'The humanity of what we eat: Conceptions of human uniqueness among vegetarians and omnivores.' In: *European Journal of Social Psychology* 41 (2011), pp. 201-209.

Blatner, D.J., *The flexitarian diet: The mostly vegetarian way to lose weight, be healthier, prevent disease, and add years to your life*. McGraw-Hill, New York, 2009.

Boer, J. de, C.T. Hoogland en J.J. Boersema, 'Towards more sustainable food choices: Value priorities and motivational orientations.' In: *Food Quality and Preference*, 18 (2007), pp. 985-996.

Boer, J. de en H. Aiking, 'On the merits of plant-based proteins of global food security: Marrying macro and micro perspectives.' In: *Ecological Economics* 70 (2011), pp. 1259-1265.

Boersema, J. en A. Blowers, A. 'Changing our eating habits by playing the cultural trump card.' In: *Journal of Integrative Environmental Sciences* 8 (2011), pp. 243-252.

Bratanova, B., S. Loughnan en B. Bastian, 'The effect of categorization as food on the perceived moral standing of animals.' In: *Appetite* 57 (2011), pp. 193-196.

Bruin, K. de, *Varkensliefde*. Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam, 2009.

Carolan, M., *The real cost of cheap food*. Earthscan, London, 2011.

CBS/PBL/SCP, *Monitor duurzaam Nederland 2011*. Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag, 2011.

Dagevos, H. en E. de Bakker, 'Vlees eten: Van regel naar uitzondering.'
In: *Voeding Nu* 12 (2010), pp. 16-17.

Dagevos, H. en E. de Bakker, 'Voeding: Eiwittransitie als besparingsstrategie.'
In: Ganzevles, J. en R. van Est, (red.) *Energie in 2030: Maatschappelijke keuzes van nu*, Boxtel/Den Haag: Uitgeverij Aeneas/Rathenau Instituut, pp. 120-137, 2011.

De Houwer, J. en E. De Bruycker, 'Implicit attitudes towards meat and vegetables in vegetarians and nonvegetarians.' In: *International Journal of Psychology* 42 (2007), pp. 158-165.

De Tavernier, J. 'Food citizenship: Is there a duty to responsible consumption?'
In: *Journal of Agricultural and Environmental Ethics* 2012.
[DOI 10.1007/s10806-011-9366-7].

Dinther, M. van, 'Klaar voor de groenterevolutie.' In: *Volkskrant magazine*, oktober (2011), p. 43.

Duve, K., *Fatsoenlijk eten: Mijn leven als proefkonijn*. Cossee, Amsterdam, 2012.

EU-SCAR, *Sustainable food consumption and production in a resource-constrained world*. European Commission - Standing Committee on Agricultural Research (SCAR), Brussels, 2011.

Euromonitor, *The war on meat: How low-meat and no-meat diets are impacting consumer markets*. Euromonitor International Ltd., London, 2011.

European Commission, *Roadmap to a resource efficient Europe*. Communication, Brussel, 2011 #571.

Fairlie, S., *Meat: A benign extravagance*. Permanent Publications, Hampshire, 2010.

Fiddes, N., *Meat: A natural symbol*. Routledge, London, 1991.

Foer, J.S., *Eating animals*. New York: Little, Brown & Company, 2009.
[Nederlandse vertaling: *Dieren eten*. Amsterdam: Ambo/Anthos, 2009.]

Foresight, *The future of food and farming: Challenges and choices for global sustainability*. The Government Office for Science, London, 2011.

Gezondheidsraad, *Richtlijnen goede voeding ecologische belicht*. Gezondheidsraad, Den Haag, 2011.

Ginneken, J. van, *Schokgolf: Omgaan met opinie-dynamiek*. Boom, Amsterdam, 2001.

Grunert, K.G., 'Sustainability in the food sector: A consumer behaviour perspective.' In: *International Journal on Food System Dynamics* 2 (2011), pp. 207-218.

Herzog, H., *Some we love, some we hate, some we eat: Why it's so hard to think straight about animals*. Harper Collins, New York, 2010. [Nederlandse vertaling: *We aaien ze, we haten ze, we eten ze: Waarom logisch nadenken over dieren zo lastig is*. Amsterdam: Ten Have, 2011].

Hoek, A.C., P.A. Luning, P. Weijzen, W. Engels, F.J. Kok en C. de Graaf, 'Replacement of meat by meat substitutes: A survey on person- and product-related factors on consumer acceptance.' In: *Appetite* 56 (2011a), pp. 662-673.

Hoek, A.C., M.A.J.S. Boekel, J. Voordouw en P.A. Luning, 'Identification of new food alternatives: How do consumers categorize meat and meat substitutes?' In: *Food Quality and Preference* 22 (2011b), pp. 371-383.

Hoeven, L. van en H. Dagevos, 'Een zoektocht naar vleesloze dagen: Groenterevolutie in Europa?' In: *Voeding Nu* 14 (2012), pp. 26-28.

Holm, L. en M. Møhl, 'The role of meat in everyday food culture: An analysis of an interview study in Copenhagen.' In: *Appetite* 34 (2000), pp. 277-283.

Hoogland, C.T., J. de Boer en J.J. Boersema, 'Transparency of the meat chain in the light of food culture and history.' In: *Appetite* 45 (2005), pp. 15-23.

Jones, P.T. en V. De Meyere, *Terra reversa: De transitie naar rechtvaardige duurzaamheid*. Jan van Arkel, Utrecht, 2010.

Kluvel, A., *Mensendier: Verbonden sinds de zesde dag*. De Arbeiderspers, Amsterdam, 2009.

Knol, J., N. Holthuysen, M. Nijenhuis en R. van Veggel, *Vleesvervangers met een 'bite': Welke factoren spelen een rol bij de consumentenacceptatie van een nieuwe generatie vezelachtige vleesvervangers?* FBR Wageningen UR, Wageningen, 2012.

Latvala, T., M. Niva, J. Makela, E. Pouta, J. Heikkilä, J. Kotro en S. Forsman-Hugg, 'Diversifying meat consumption patterns: Consumers' self-reported past behaviour and intentions for change.' In: *Meat Science* [DOI 10.1016/j.meatsci.2012.01.014], 2012.

Lea, E. en A. Worsley, 'Influences on meat consumption in Australia.' In: *Appetite* 36 (2001), pp. 127-136.

Lea, E. en A. Worsley, 'Benefits and barriers to the consumption of a vegetarian diet in Australia.' In: *Public Health Nutrition* 6 (2003), pp. 505-511.

Leenaert, T., 'Making meat moderation marketable: The case for a weekly vegetarian day.' In: Koffeman, N. (ed.) *Meat the truth: Essays on livestock production, sustainability and climate change*. Nicolaas G. Pierson Foundation, Amsterdam, pp. 161-171, 2010.

Loughnan, S., N. Haslam en B. Bastian, 'The role of meat consumption in the denial of moral status and the mind to meat animals.' In: *Appetite* 55 (2010), pp. 156-159.

Mayfield, L.E., R.M. Bennett, R.B. Tranter en M.J. Wooldridge, 'Consumption of welfare-friendly food products in Great Britain, Italy, and Sweden, and how it may be influenced by consumer attitudes to, and behaviour towards, animal welfare attributes.' In: *International Journal of Sociology of Food and Agriculture* 15 (2007), pp. 59-73.

Natuur & Milieu, Motivatie-onderzoek flexitariër [power point presentatie versie 22 september]. Natuur & Milieu, Utrecht, 2011.

Ngapo, T.M., E. Dransfield, J-F. Marin, M. Magnusson, L. Bredahl en G.R. Nute, 'Consumer perceptions: Pork and pig production - insights from France, England, Sweden and Denmark.' In: *Meat Science* 66 (2003), pp. 125-134.

Nordgren, A., 'Ethical issues in mitigation of climate change: The option of reduced meat production and consumption.' In: *Journal of Agricultural and Environmental Ethics* [DOI 10.1007/s10806-011-9335-1], 2011.

Oosterveer, P. en D.A. Sonnenfeld, *Food, globalization and sustainability*. Earthscan, London, 2012.

Porritt, J., 'Confronting policy dilemmas.' In: D'Silva, J. en J. Webster (eds.) *The meat crisis: Developing more sustainable production and consumption*. Earthscan, London, pp. 275-286, 2010.

Povey, R., B. Wellens en M. Conner, 'Attitudes towards following meat, vegetarian and vegan diets: An examination of the role of ambivalence.' In: *Appetite* 37 (2001), pp. 15-26.

Preece, R., *Sins of the flesh: A history of ethical vegetarian thought*. UBC Press, Vancouver, 2008.

PVV, Voorlopige jaarcijfers 2011: Vee en vleessector [power point presentatie versie 12 januari]. Productschap Vee & Vlees, Zoetermeer, 2012.

Regan, T., *The case for animal rights*. University of California Press, Berkeley, 1983.

Richardson, N.J., R. Shepherd, N. en Elliman, 'Meat consumption, definition of meat and trust in information sources in the UK population and members of the vegetarian society.' In: *Ecology of Food and Nutrition* 33 (1994a), pp. 1-13.

Richardson, N.J., H.J.H. MacFie en R. Shepherd, 'Consumer attitudes to meat eating.' In: *Meat Science* 36 (1994b), pp. 57-65.

Roos, G., R. Prättala en K. Koski, 'Men, masculinity and food: Interviews with Finnish carpenters and food engineers.' In: *Appetite* 37 (2001), pp. 47-56.

Rossum, C.T.M. van, H.P. Fransen, J. Verkaik-Kloosterman, E.J.M. Buurma-Rethans en M.C. Ocké, *Dutch national food consumption survey 2007-2010: Diet of children and adults aged 7 to 69 years. (Nederlandse Voedsel-consumptiepeiling 2007-2010)*. RIVM, Bilthoven, 2011.

Rougoor, C. en E. Elferink, *De drijvende krachten achter het eiwit: Een krachtenanalyse van productie, consumptie en duurzaamheid wereldwijd*. CLM, Culemborg, 2010.

Rozin, P., J.M. Holmes, M.S. Faith en B. Wansink, 'Is meat male?: A quantitative multimethod framework to establish metaphoric relationships.' In: *Journal of Consumer Research* [DOI 10.1086/664970], 2012.

Ruby, M.B. en S.J. Heine, 'Meat, morals, and masculinity.' In: *Appetite* 56 (2011), pp. 447-450.

Ruby, M.B., 'Vegetarianism: A blossoming field of study.' In: *Appetite* 58 (2012), pp. 141-150.

Schösler, H., J. de Boer en J.J. Boersema, 'Can we cut out the meat of the dish?: Constructing consumer-oriented pathways towards meat substitution.' In: *Appetite* 58 (2012), pp. 39-47.

Schösler, H. en A. Hedlund-De Witt, *Eiwittransitie en culturele innovatie: Wat bedrijfsleven, overheden en organisaties kunnen leren van duurzame voedseltrends in binnen- en buitenland*. IVM, Amsterdam, 2012.

Schreurs, J., *Living with less: Prospects for sustainability*. Proefschrift Universiteit Maastricht, 2010.

Sijtsema, S.J., M.A. van Haaster-de Winter en M.C.D. Verain, *Samenspel duurzaam en gezond?: Duurzaam eten in consumentenperspectief*. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2012.

Singer, P., *Animal liberation*. Random House, New York, 1975.

Sobal, J., 'Men, meat and marriage: Models of masculinity.' In: *Food & Foodways*, 13 (2005), pp. 135-158.

Spaargaren, G., P. Oosterveer en A. Loeber (eds.), *Food practices in transition: Changing food consumption, retail and production in the age of reflexive modernity*. Routledge, London, 2012.

Steinfeld, H., P. Gerber, T. Wassenaar, V. Gastel, M. Rosales en C. de Haan, *Livestock's long shadow: Environmental issues and options*. Food and Agricultural Organization of the United Nations, Rome, 2006.

Stephoe, A., T.M. Pollard en J. Wardle, 'Development of a measure of the motives underlying the selection of food: The Food Choice Questionnaire.' In: *Appetite* 25 (1995), pp. 267-284.

Tobler, C., V.H.M. Visschers en M. Siegrist, 'Eating green: Consumers' willingness to adopt ecological food consumption.' In: *Appetite* 57 (2011), pp. 674-682.

Twigg, J., 'Vegetarianism and the meanings of meat.' In: Murcott, A. (ed.) *The sociology of food and eating*. Gower, Aldershot, pp. 18-30, 1983.

Vanhonacker, F. en W. Verbeke, 'Buying higher welfare poultry products?: Profiling Flemish consumers who do and do not.' In: *Poultry Science* 88 (2009), pp. 2702-2711.

Verbeke, W. en J. Viaene, 'Beliefs, attitude and behaviour towards fresh meat consumption in Belgium: Empirical evidence from a consumer survey.' In: *Food Quality and Preference* 10 (1999), pp. 437-445.

Verdonk, D.-J., *Het dierloze gerecht: Een vegetarische geschiedenis van Nederland*. Boom, Amsterdam, 2009.

Verhue, D., V. Vieira, B. Koenen en R. van Kalmhout, *Opvattingen over megastallen: Een onderzoek naar het maatschappelijk draagvlak voor megastallen en de opvattingen hierover*. Veldkamp, Amsterdam, 2011.

Vinnari, M., P. Mustonen en P. Räsänen, 'Tracking down trends in non-meat consumption in Finnish households, 1966-2006.' In: *British Food Journal* 112 (2010), pp. 836-852.

Vinnari, M. en P. Tapio, 'Sustainability of diets: From concepts to governance.'
In: *Ecological Economics* 74 (2012), pp. 46-54.

Visak, T., *Killing happy animals: Explorations in utilitarian ethics*. Proefschrift, Universiteit Utrecht, 2011.

Weele, C. van der, 'Morele motivatie, puur of gemengd?: De Waal, Darwin, Adam Smith.' In: *Filosofie en Praktijk* 32 (2011), pp. 6-18.

Westhoek, H., T. Rood, M. van den Berg, J. Janse, D. Nijdam, M. Reudink en E. Stehfest, *The protein puzzle: The consumption and production of meat, dairy and fish in the European Union*. Netherlands Environmental Assessment Agency, The Hague, 2011.

Bijlage 1

Korte achtergrondinformatie bij de survey Vleesminderaars 2011

De dataverzameling is uitgevoerd door het marktonderzoeksbureau MSI-Advanced Customer Insights te Amsterdam. MSI heeft uit een bestaand panel een steekproef van 1253 personen, representatief voor Nederland in termen van geslacht, leeftijd en opleidingsniveau, ondervraagd via een onlinevragenlijst. Onder alle respondenten (N=1312) zijn 4,5% vegetariërs en veganisten. De vegetariërs en veganisten zijn niet meegenomen in de verdere analyses. De online vragenlijst is uitgezet van 14-25 oktober 2011 en het invullen duurde gemiddeld 19 minuten. De achtergrondvariabelen van de respondenten zijn samengebracht in onderstaande tabel.

Tabel B1.1 Beschrijvende eigenschappen van de respondenten	
	Aantal (%)
Geslacht	
Man	622 (49,6%)
Vrouw	631 (50,4%)
Leeftijdscategorie	
18-29	250 (20,0%)
30-45	384 (30,6%)
45-65	493 (39,3%)
>65	126 (10,1%)
Dieet	
Geen	962 (76,8%)
Om medische redenen	91 (7,3%)
Wil afvallen en eet daarom minder	200 (16,0%)
Woonplaats	
Grote stad	339 (27,1%)
Middelgrote stad	311 (24,8%)
Kleine stad	335 (26,7%)
Dorp	201 (16,0%)
Niet stedelijk	67 (5,3%)

Tabel B1.1 Beschrijvende eigenschappen van de respondenten (vervolg)	
	Aantal (%)
Hoogst voltooide opleiding	
Basisonderwijs of lager	32 (2,6%)
Lager beroepsonderwijs	150 (12,0%)
Middelbaar voortgezet onderwijs	177 (14,1%)
Hoger voortgezet onderwijs	134 (10,7%)
Middelbaar beroepsonderwijs	335 (26,7%)
Hoger beroepsonderwijs	308 (24,6%)
Universiteit of hoger	117 (9,3%)
Bruto jaarinkomen huishouden	
Onder modaal inkomen	316 (25,2%)
Rond modaal inkomen	229 (18,3%)
Tussen modaal en 1,5 keer modaal inkomen	256 (20,4%)
Tussen 1,5 en 2 keer modaal inkomen	136 (10,9%)
Meer dan 2 keer modaal inkomen	89 (7,1%)
Weet ik niet/ wil ik niet zeggen	227 (18,1%)
Aantal personen in huishouden	
1	287 (22,9%)
2	493 (39,3%)
3	187 (14,9%)
4	190 (15,2%)
5 of meer	96 (7,6%)
Opgegroeid of werkzaam in agrarische sector	
Ja	109 (8,7%)
Nee	1.144 (91,3%)
Lid van organisatie die informeert over vleesproductie	
Ja	271 (21,6%)
Nee	982 (78,4%)
Totaal	1.253 (100%)

Bijlage 2

Korte achtergrondinformatie bij de clusteranalyse

In deze studie is eerst een hiërarchische clusteranalyse uitgevoerd met de centroid clustering procedure. Op basis van de agglomeratiecoëfficiënten (mate van associatie, er is gebruik gemaakt van de squared Euclidean distance als dissimilarity measure) is een scree-plot gemaakt om met de elbow method te bepalen hoeveel clusters er zijn te onderscheiden. Een duidelijke knik in de scree-plot leidde tot het vervolgen van de analyse met vijf clusters. In de volgende stap is een K-means-clusteranalyse uitgevoerd op basis van het aantal geïdentificeerde clusters in de eerste stap. Verschillen tussen clusters zijn geïnterpreteerd aan de hand van demografische en persoonlijkheidsmaten. De significantie is aan de hand van de adjusted residuals in een crosstabulation bekeken (groter dan 2 of kleiner dan -2 wordt als significant beschouwd). De continue variabelen waarop de clusters zijn gebaseerd zijn getest op verschillen tussen de clusters met een multivariate analyse en Bonferroni post-hoc tests.

De volgende 12 factoren zijn meegenomen in de clusteranalyse:

- Huidige vleesconsumptie
 - Hoeveel dagen in de week eet u vlees bij de warme maaltijd?
- Vleesconsumptie in het afgelopen jaar¹
 - Bent u in het afgelopen jaar meer of minder vlees gaan eten?
- Intentie wat betreft vleesconsumptie voor komend jaar²
 - Bent u van plan om het komende jaar meer of minder vlees te gaan eten?
- Persoonlijke norm om vlees consumptie te minderen³
 - Door mijn eigen waarden en normen voel ik mij moreel verplicht om minder vlees te eten.
 - Ik vind het belangrijk dat mensen in het algemeen minder vlees eten
- Kennis over de gezondheidsgevolgen van vleesconsumptie³
 - Vlees is ongezond om te eten
 - Vlees veroorzaakt hartziekten
 - Vlees veroorzaakt kanker
 - Vlees maakt dik

¹ 7-punt Likert schaal van minder tot meer.

² 7-punt Likert schaal van minder tot meer.

³ 7-punt Likert schaal van helemaal mee oneens tot helemaal mee eens.

- Perceptie van de prijs van vlees³ (als losse items meegenomen in analyse)
 - Vlees is niet duur
 - Vlees is zijn geld waard
- Matige gehechtheid aan vlees³
 - Na een barbecue met veel vlees eet ik de volgende dag minder vlees
 - Ik vind een maaltijd zonder vlees lekker
 - Ik vind het gemakkelijk om een smakelijke maaltijd zonder vlees te maken
- Sterke gehechtheid aan vlees³
 - Na een dagje zonder vlees heb ik extra behoefte aan vlees
 - Als ik een dag geen vlees eet voel ik me zwakker
- Ethiek: dier en milieu³
 - Als ik vlees koop dan wil ik weten of het op een diervriendelijke manier geproduceerd is
 - Als ik vlees koop dan wil ik weten of het op een milieuvriendelijke manier geproduceerd is
 - Dierenwelzijn is belangrijk voor mij
- Ethiek: dierlijke herkomst van vlees³
 - Het idee dat vlees van dieren komt, geeft me een onaangenaam gevoel
 - Ik kan aanvaarden dat vlees van dieren afkomt
- Status van vlees³
 - Vlees eten is stoer
 - Door vlees te eten voel ik mij bovenaan de voedselketen staan
 - Vlees eten geeft status
 - Door minder vlees te eten voel ik mij minderwaardig

Tabel B2.1		Gemiddelde scores van de clusters op de meegenomen variabelen				
	Identificerende vleesminderders	Routineuze vleesminderders	Extraverte vleesminderders	Onthechte vleesminderders	Vasthoudende vleesminnaars	
	N=184	N=199	N=260	N=305	N=305	
Huidige vleesconsumptie	3,0	3,0	4,0	6,0	6,0	
Vleesconsumptie in het verleden	2,0	3,0	4,0	4,0	4,0	
Intentie vleesconsumptie in de toekomst	3,0	4,0	4,0	4,0	4,0	
Persoonlijke norm om vleesconsumptie te minderen	5,8	2,7	4,0	3,3	1,6	
Gematigde gehechtheid aan vlees	6,0	4,3	4,1	4,4	2,5	
Sterke gehechtheid aan vlees	1,5	2,1	3,9	2,1	3,7	
Vlees eten geeft status	1,7	1,9	3,7	1,8	2,3	
(Negatieve) gezondheidseffecten van vlees	4,0	2,7	3,7	2,7	2,0	
Belang dier- en milieuvriendelijkheid	5,6	3,6	4,3	4,9	3,7	
Moeite met dierlijke afkomst herkomst vlees	3,6	2,5	3,5	2,3	1,7	
Vlees is niet duur	3,0	3,0	4,0	3,0	4,0	
Vlees is zijn geld waard	4,0	4,0	5,0	5,0	6,0	

Het LEI ontwikkelt voor overheden en bedrijfsleven economische kennis op het gebied van voedsel, landbouw en groene ruimte. Met onafhankelijk onderzoek biedt het zijn afnemers houvast voor maatschappelijk en strategisch verantwoorde beleidskeuzes.

Het LEI is een onderdeel van Wageningen UR (University & Research centre). Daarbinnen vormt het samen met het Departement Maatschappijwetenschappen van Wageningen University en het Wageningen UR Centre for Development Innovation de Social Sciences Group.

Meer informatie: www.lei.wur.nl

